

HÄZIRKI ZAMAN IDEÝA - SYÝASY AKYMLAR

Aşgabat - 2010

Muhammet Akmyradow. Ýokary okuw mekdepleriniň syýasaty
öwreniş hünäriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. - Aşgabat, 2010.

Taryh ylmlarynyň kandidaty A.Çarygulyýewiň ylmy redaksiýasy
bilen.

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi

© **Muhammet Akmyradow.**
© **Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti**

Giriş

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döwlet baştutanynyň wezipesine girişen gününden başlap, jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryny düýpli özgertmäge başlady. Onuň başlangyjy we ýolbaşçylygy bilen ýurtda demokratiýany pugtalandyrmaga, ykdysadyýeti döwrebaplaşdyrmaga, ilatyň ýaşayyş derejesini ýokarlandyrmaga gönükdirilen ägirt giň gerimli, ösüşli özgertmeler ýaýbaňlandy.

Ýurtda başlanan täze eýýamyň sergin şemalyna halkymyz gowy göz ýetirýär we ony tüýs ýürekden kabul edýär. Munuň özi adamlara ganat bekläp, olaryň ertirki günlerine ynamlaryny artdyrýar, olaryň döredijilik ruhuny ýokary galdyrýar, olary jan aýamazdan, yhlas bilen, ak ýürekden işlemäge atarýar.

Häzirki zaman ideýa syýasy akymlaryň gollanmasynyň ýazylmagy Türkmenistanyň täzedan galkynan döwründe ýurduň jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda bolup geçýän özgerişler bilen gös – göni bagly. Bu okuw gollanmasy häzirki döwrüň talaplaryny we ruhy isleglerini kanahatlandyrmaga bolan ilkinji synanşyklarynyň biridir. Döwrebap, ylymly- blimli, giň gözýetimli ýokary hünärli hünärmenleri taýýarlamak işinde ýaşlar Garaşsyzlyk we Bitaraplyk, Watansöýüjilik hem adalatlyk ruhunda terbiýelemkde bu okuw gollanmasy uly jemgyýetçilik-syýasy ähmiýete eýedir.

Mälim boluşy ýaly, ideýa syýasy akymlar. Ideýa jemgyýetçilik durmuşynyň çylşyrymly we köp gyraňly hadysasy bolup, onuň ähli ugurlaryny ykdysadyýeti, ylmy, medeniýeti we belkileri öz içine alýar. Ideýa maksatlaşdyrylyp halka köpçüligine ýetirilip syýasy akyma öwrülip syýasatyň häsiýetini we ugyny kesgitleýär, dünýäde Trkmenistanyň beýleki döwletler bilen özara gatnaşyklary ýola goýýar, ýurduň öz ygtyýarlylygyny we territorial bitewiligini goramaga, ony ykdysady we beýleki bähbitlerini gorap saklamaga, halkara hyzmatdaşlygyny hemme taraplaýyn ösdürmäge gönükdürilendir.

“Häzirki zaman ideýa syýasy akymlar” Demokratik, hukuk, dünýewi, türkmen döwletiniň, adalatly türkmen jemgyýetiniň kemala

gelmeginiň esasynda Hormatly Prezidentimiziň syýasaty we milli ideýasy durýar. Hormatly Prezidentimiziň adyl we öňden görüjlilikli içeri we daşary syýasatyny doly we çuňňur öwrenmeklerine ýardam eder. Talyplarda syýasy wakalary derňew ukybyny döredip, kemala getirmekdir we häzirki zaman syýasatyň çylşyrymly meseleleriniň baş çykarmaga olara kömek bermäge niýetlenendir.

I. Häzirki zaman ideýa konsepsiýalary we tipologiýalary

XX asyryň ikinji ýarymynda jemgyýetiň eltarlygynyň problemsynyň derňewine birnäçe ugurlar ýola goýuldy. Olaryň esasyalary: makiaellistik, gymmatlyklaýyn, gurluş-funksional we liberal.

Makiawellistik ugur Bu ugur öz başyny G. Moskanyň we W. Paretonyň elitaristik konsepsiýalaryndan alyp gaýdýar we olar passiw köpçülik – massa we artykmaç hukukly häkimýetli azlyk – elitanyň arasyndaky tapawutlara aýgytly ähmiýet berýär, ol jemgyýetde dürli sferalarda dolandymaga aýratyn başarnyklar bilen üpjün edilendir we olar ilki bilen ykdysady we syýasy ulgamlarda amal edilip biliner. Şunlukda, elitanyň hiliniň we başarnyklarynyň ahlak bahasy, onuň häkimýete ýetmeginiň usullary, hakykatynda ignorirlenýär. Esasy diýilip elitanyň dolandyryş, administratiw funksiýasy hasaplanylýar, oňa ýolbaşçylyk edýän we agalyk edýän ýagdaýlar, ýagny onuň golastyndakylara „inert we döredijilikli däl massa“ bolup durýar.

Bu uguryň gyrynukli wekili amerikan sosiology J. Bernhamyň (1905-nji ýylda dogulýar) tassyklaýşy ýaly, dolandyryýan elitalaryň hataryna ähli ýokary administratorlar-menejerler degişli bolup, olar jemgyýetiň ykdysady we syýasy taýdan dolandyrylyşyny üpjün edýärler we bu hyzmatdan material we material däl gymmatlyklary alýarlar.

Gymmatlyklaýyn çemeleşme. H. Ortega-i-Gasset, N.A. Berdýaýew. Makiawellistik ugurdam tapawutlylykda bu ugur elitany diňe bir „guramaçylykly dolandyryýan azlyk“ hasalaman, eýsem ony jemgyýetiň ýokary intellektual we ahlak hilleri berlen işjeň bölegi hasaplaýar. Bu ugur R. Mihelsyň tassyklamalaryndan has agramlydyr, ol elitany „arestokratik alamatlar“ bilen, ýagny intellektual, şeýle-de ahlak taraplardan hem aýratynlandyrypdyr.

Gymmatlyklaýyn çemeleşmäniň wekillerine jspan filosofy we sosiology Hose Ortega-i-Gasseti (1883-1955) degişli etmek mümkindir, ol medeni gymmatlyklary döredýän, köpçülikde pes derejede hereket edýän we özi duýmazdan standartlaşdyrylan dessurlara, adatlara we endiklere gulluk edýän ruhy elitany gapma-garşy edip goýupdyr. Adamzadyň işiniň durmuşyň ähli ölçeginde esasy maksady hökmünde

Hose Ortega-i-Gasseti **döredijilik** diýip hasaplapdyr we ol täze gymmatlyklaryň üstüniň açylmagy we gaýtadan aýaga galdyrylmagy bolup durýar. Şonuň üçin hem islendik jemgyýet we islendik döwür - „bu ilki bilen meýilliligiň ulgamydyr, galan ähli zat bolsa onuň üçin hereket edýär“. Şeýlelikde adamlaryň köpçüligi adaty bolmaga duçar bolan bolsa: ýönekeý lukmanlar, ýönkeý hudožnikler, ýönekeý adamlar, onda ruhy elita aýratyn bir ýaşaýyş güýji bilen aýratynlandyrylardy. Ol özüniň hususy endiklerine we ähliumumy kabul edilen adatlaryna garşy gitmeýär. Tersine, „içki imperatiwine“ boýun bolmak bilen, ol has-da gowy bolmaga, özüne has-da talapedijilikli bolmaga çalyşýar, şeýle-de hakyky „öz-özünü kämilleşdirmek wezipesine“ eýedigini tassyklaýar.

Gymmatlyklaýyn uguryň tarapdarlarynyň arasynda rus dini filosofy Nikolaý Aleksandrowiç Berdýaýew (1874-1948) hem bardyr, ol elitanyň hil görkezijilerini öňe çykarmaga çalşypdyr, onuň jemgyýetiň sosial-syýasy we ruhy durmuşyna ýetirýän kesgitleýji täsirini takykklamaklygy maksat edinipdir. Berdýaýewe görä, taryhda haýsydyr bir „ahlak kanuny“ bar we onuň ruhy elmydama „şahsyýetleriň hil saýlawynda, saýlanan şahsyýetleriň“ üsti bilen ýüze çykarylýar. Bu şahsyýetler „aristokratiýany“ - nähilidir bir ruhy we fiziki artykmaçlykly topary emele getirýärler, olar hem öz gezeginde ruhy ýagşylyk, sahylyk, pida edijilik, öz gymmatyňa düşünmek, „adama we dünýä gullyk etmek“ başarnygy ýaly lamatlara eýedir. Aristokratiýa Berdýaýewe laýyklykda, birnäçe basgançaklardan ybarat bolup bilerler, olaryň hersi hem öz nobatynda jemgyýetde öz aristokratiýasyny öňe çykarmaga mümkinçilikleri bardyr. Ýöne şeýle-de bolsa, „hakyky aristokratiýanyň“ ähmiýetli roly ýerine ýetirýän görnüşleri hem bardyr. Bu sosial-taryhy aristokratiýadyr („ekzoteriki“), „daşarky taryhy planda hereket edýändir“ we ýokary - ruhy aristokratiýa („ekzoteriki“), hut şunda hem döredijilik başlanýar. Her bir jemgyýetiň öňünde, hem monarhiýada, hem demokratiýada Berdýaýewiň pikirine laýyklykda, „hakyky aristokratiýany“ toplamak we berkitmek wezipesi durýar. Hut şu „ýolbaşçylykly aristokratiýa“ bolup bilýär, çünki häkimýet has gowy saýlanan şahsyýetlere degişli

bolmaly, olara beýik jogapkärçilik ýüklenilýär we olar özlere beýik borjy ýükleýärler.

Jemgyýetiň elitarlyk problemsyna gymmatlyklaýyn, makiawelistik ugurlary eňeme gezek tankyda duçar boldy.

Liberal ugur. Ý.Şumpeter, Ç. Mills. Jemgyýetiň elitarlygynyň bu ugry demokratikligi we nusgawy elita teoriýalarynyň gazaply düzgünleri bilen birlikde tapawutlanyrýarlar. Onuň işjeň tarapdarlary – awstriýaly sosiolog Ýozef Alois Şumpeterdir (1883-1950) we amerikan sosiology we syýasatçysy Çarlz Raýt Millsdyr (1916-1962). Elitar dessura uýmak bilen olar elitany jemgyýetiň döwlet we ykdysady institutlarynda strategik pozisiýalary eýeleýän we aglaba adamlaryň ýaşaýşyna ähmiýetli täsir edýän häkimlik edýän azlyk hökmünde kesgitleýdirlär. Ýozef Alois Şumpeter aslyýetinde, elitar özüniň ýokary statusyna ýiti bäsdeşlikli göreşde ýetýär diýip kesgitleýdir. Demokratiýany syýasy ýolbaşçylaryň yzygiderli çalyşmasy hökmünde kesgitleý, ol syýasy elita liberal demokratik gymmatlyklaryň goragçysy bolup çykyş edýär diýip hasaplapdyr.

Mills elitanyň liberal konsepsiýasynyň üstünde durupdyr we dolandyrýan elitanyň bahasyna tankydy pozisiýalary eýeläp duýupdyr. Ol özüniň „Häkimlik edýän elita“ atly işinde amerikan elitasynyň mysalynda dolandyrýan elitanyň liberal frazeologiýa örtünip, özläriniň agalygyny gögerdýändigini mysal getirýär.

Elitalaryň tipologiýasy. Elitany ilkinji gezek toparlara bölmek we olara tipologiýa bermek, ýagny Millsyň konsepsiýalaryna laýyklykda, şeýle-de birnäçe beýleki döwrebap ugurlarda. Mills elitalary ilki bilen alaryň hereket çygry we alyp baryan işleri, ýagny mysal üçin ykdysadym syýasy we harby boýunça tapawutlandyrýar. Beýleki günbatar we öz syýasaty öwrenijilerimiz bolsa, elitany ilki bilen birnäçe beýleki esaslanmalar boýunça toparlara bölmegiň tarapdarlary bolup çykyş edýärler.

II. Demokratiýa –bu raýat jemgyýetidir we hukuk döwletidir.

„Demokratiýa“ sözi häzirki zaman terminologiýasyna grek diliniň üsti bilen geçdi we ol terjime edilende „demos“ – halk, „kratos“ – häkimýet, güýç diýmegi aňlaýar. Gadymy Gresiyada bu termin bilen jemgyýetçilik gurluşynyň aýratyn bir görnüşi, ýagny raýatlaryň aglaba köplügi dölet işleriniň dolandyryşyna gatnaşmaga hukuklary bolan gatnaşyklar atlandyrylypdyr.

Gerk polisleriniň spesifikasiýasy we olaryň ägirt bolmadyk ululyklary belli bir şertlerde wajyp çözümleriň kabul edilmeginde halky ýygnamaga ýardam edipdir. Meýdançalara toplanan raýatlar çözümleri ara lyp maslahatlaşyp kabul dipdirler we ol hökmany güýje eýe bolupdyr.

Demokratiýanyň prinsipleri häzirki zaman adamsy üçin ýakyndyr we düşnüklidir. Biziň köpümiz elbetde, ählumumy saýlaw hukugy, söz erkinligi, köp partiýalylygy bolmadyk jemgyýetde ýaşamaga razylaşmasak gerek. Ýöne şeýle-de bolsa, taryhy tejribelerden görnüş ýaly, jemgyýetiň ähmiýetli alamatlary eýe bolan syýasy gurluşynyň görnüşi hökmünde demokratiýa entek has ýaş hadysa bolmak bilen, demokratik ýörelgeleriň köp ýurtlaryň ýaşayyş şertlerine ornaşdyrylamdy we halkyň oňa belli bir derejede uýgunlaşmagy ýiti göreşlere alyp barypdy.

Alymlar dünýäniň syýasy taryhynda demokratizasiýanyň üç tolkunyny öňe çykarýarlar. Onuň birinjisi XIX asyryň başlangyç sepgitlerinde ABŞ-da başlady we Günübatar Ýewropanyň birnäçe ýurtlaryny öz içine alyp, Birinji Jahan Urşunyň ahyryna çenli dowam etdi. Mundan soňra antidemokratik hereket başlady we ol Italiýada faşizmiň, Germaniýada nasizmiň, SSSR-de stalinizmiň kemala gelmegi bilen şertlendirildi. Demokratizasiýanyň ikinji tolkuny Beýik Watançylyk urşynda milli-sosializmiň üstünden gazanylan ýeňiş bilen başlady. Onda esasan Günübatar Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda, Ýaponiýada demokratiýa dikeldildi. Ösüp barýan ýurtlaryň koloniýalaryndan azat edilmekleriniň netijesinde ol ýerlerde demokratik gurluşlar ýaýabaňlanyp başlady.

Häzirki wagtda dünýä täze demokratizasiýany başyndan geçirýär. Onuň başlangyky 1974-nji ýyl bilen senelenýär. Şol döwürde Portugaliýanyň agalygy synyp, Günorta Ýewropada we Latyn Amerikasynda bu hereketler giňden ýaýbaňlandyryldy. Eger-de irki döwürlerde syýasy güýçlere jemgyýetde demokratizasiýanyň ornaşdyrylmasynyň tarapdary bolup çykyş edýänlere absolýut monarhiýa bilen göreş alyp barmaly bolan bolsa, onda antidemokratik toparlar häzirki wagtda demokratizasiýanyň ornaşdyrylmasyna garşy monarhiýa däl gurluşlary däl-de, has-da täze görnüşleri işlap taýýarlaýarlar.

Dünýäniň syýasy prosesiniň wajyp tendensiýasy demokratizasiýa ýolundan hereket etmegi bolup durýar. Bu prosesniň ähli sebitler üçin deňölçegli bolmazlygy, awtoritar režimleri dabaralandyrmak, kanunyň hökmürowanlygyny üpjün edip biljek hukuk döwletiniň döredilmegine, raýatlaryň azatlyklarynyň we hukuklarynyň, häkimýetiň bölünşigine gözegçilikde bolmagyny guraýan. Ýerli öz-özüni dolandyryşy ýaýabaňlandyran ymtylma bilen häsiýetlendirip bolýandyr.

Kadadan çykylmasy bolmadyk düzgün ýokdur, şeýlelikde biziň ýurdumyzda hem 1990-njy ýyllaryň „gorbaçowçylyk“ täzeçe guramasynyň soňky demokratizasiýasy jemgyýetçiligiň aňynda „ýabany“ kapitalizmiň gelendigini assosirledi. Muny „Аргументы и факты“ okyjylar žurnalynyň „indi biz demokratizasiýa hakynda onuň nähili ulanlyşyndan başga ähli zady bilýäris“ diýip ýazmagy hem açyk kesgitleýär.

Amerikan prezidentiniň – A.Linkolnyň nusgawy tassyklamasyna laýyklykda negrleri gulçulykdan azat eden demokratiýa bu – „halk üçin saýlanylan halkyň halk dolandyrylyşydyr“. Ýöne welin takyk demokratiýa, ýagny raýatlaryň hut özleriniň döwlet dolandyrylyşynyň wajyp problemalary bilen baglanşykly çözgütleri kabul eden halatlary diňe gadymy Gresiyada bolupdyr. Şunlukda ýene-de bir zat mälimdir, ýagny ol hem filosaflar Platon we Aristotel demokratiýany syýasy režimiň dogry görnüşi hasaplamandyrlar. Demokratiýa düşünjesi bilen adatça belli bir raýat

hukuklarynyň topary baglanşyklydyr. XVII asyrdan J.Lokk 3 sany “tebigy hukugy” – ýaşaýyşa, azatlyga we eýeçilige hukuklary atlandyrdy. Demokratiýanyň şygary hökmünde adatça Beýik Fransuz reolýusiýasynyň „azatlyk, deňlik, doganlyk“ ýörelgesini atlandyýarlar. Ýöne bu şygar häkimýet başyna diňe buržuaziýanyň gelmegini aslyýetinde gizlin saklapdyr. Buržuaziýa bolsa öz gezeginde azatlygy özi üçin azatlyk, telekeçiligiň erkinligine düşündi. XIX asyryň ortalarynda „demokratiýa“ döwrebap ähmiýetinde „sosializm“ we „kommunizm“ sözlerine laýyk söz bolupdyr.

Syýasaty öwrenijileriň demokratiýa baradaky teoretiki düşüňjelerinde onuň haýsydyr bir uniwersal aýratynlygy hakyndaky alamatlar bardyr:

Bu – halkyň özbaşdaklygy bolup, ol häkimýetiň ýeketäk çeşmesi bolup durýar. Döwletde howandarlyk we konstitusion hukuk diňe raýatlara degişli bolup, ol bolsa öz nobatynda erkin we hakyky saýlawlary talap edýär.

1) **Häkimýetleriň bölünmegi** – kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet;

2) **Adamyň esasy hukuklarynyň kepilligi** – söň erkinligi, habar almaklygyň erkinligi, syýasy partiýalary we gaýry jemgyýetçilik guramalaryny we birleşiklerini döretmek hukugy;

3) **Kanunyň we hukugyň hökmürowanlygy**. Demokratiýanyň raýatlar üçin ýörelgesi şeýle: „Kanunyň gadagan etmedik ähli zadyna rugsat berlendir“ we döwlet üçin ol „Kanunda gadagan edilen zat rugsatly däl“ bolup durýar;

4) **Administratiw häkimýetiň desentralizasiýasy**.

Aslyýetinde „demokratiýa“ adalgasy publisistler we şeýle-de syýasaty öwrenijiler tarapyndan bir görnüşde tassyklanylmaýan düşüňjeleriň hataryna girýändir. Dürli awtorlar demokratiýany düzüjilerden aýratyn birinde ünsi jemleýärler we ony aksentirleýärler, köplügiň häkimýetliliginde, oňa çäklenme girizmekde onuň üstünden esasan raýatlaryň hukuklaryň esasynda, döwletliligiň hukuk taraplarynda, ahyrynda-da, häkimýetleriň bölünşiginde, ähliumumy saýlawlarda, dürli pikirleriň we pozisiýalaryň

bäsdeşliginde, plýuralizmde, ýaranlyk gatnaşyklarynda we ş/m gözegçilik etmekde jemlenendir. demokratiýanyň dürli görnüşlerde, ýagny ony takyk bellenen jemgyýetlerde amala aşyrmagyň mehanizminiň hem düşündirilmesiniň hem dürli-dürli bolmagy ilki bilen onuň seljermesiniň (analiziniň) ýeketäk metodologik ýörelgeleriniň ýokdugy bilen şertlendirilendir. Demokratiýada ilkinji düşünje mazmunlaýyn häsiýete eýe bolup, ol jemgyýetçilik ösüşiniň maksadyny belli edýär. şonuň bilen baglylykda demokratiýa öz ugruna jemgyýetçilik gurluşy bolup, onda dolandyryan ulgam dolandyrylýanlaryň pikirlerini we gyzyklanmalaryny has doly derejede göz önünde tutmagy başaýar. Munuň ikinji bir düşündirilişi formal-konstitusion bolmak bilen, ol öz ünsüni jemgyýeti ösdürmegiň maksatlarynda däl-de, eýsem serişdelerinde jemleýändir. Şuňa laýyklykda demokratiýanyň: häkimýetleriň bölünşi, garaşsyz kazyýetiň, parlamentiň, saýlawlaryň, söz erkinliginiň we beýlekileriň adaty formal institutlaryna syrygýandygy äşgärdir. Uzak asyrlaryň dowamyndan bellidir, ýagny her bir ýurtda iki halk bardyr: biri – bu dolandyryan elita, beýlekisi bolsa – adaty halkdyr. Syýasy ideýalaryň ösüş taryhynda göniden-göni bir zady anyk görmek bolýar, syýasy pikir birlikde ol ýa beýleki bir nazarýetlerde anyk beýan edilen hem bolsa, sosial taýdan özbaşdak bolup bilmeýärler ýa-da bu nazarýetleriň görnüşleri ol ýa başga bir syýasy hadysalary düşündirmek bilen çäklenmän, eýsem olara dürli subýektleriň, toparlara, milletlere, syýasy partiýalara onuň gatnaşygyny doly suratlandyrýar. Bu gatnaşyklar subýektleriň syýasy gyzyklanmalarynda, jemgyýetiň syýasy durmuşynda olaryň ýagdaýlarynyň berkidilmegine gönükdirilen we onuň syýasy ulgamyna laýyklykda ýüze çykýar. Şunlukda bu hili gyzyklanmalary esaslandyryan syýasy nazarýet syýasy ideologiýa bolup öňe çykýar. Her bir syýasy nazarýet öz mazmunynda onuň sosial ugrukdyrylmasyna görä ideologikdir. Bu umumy mazmunda özbaşyna dürli taglymatlaryň çylşyrymly özara baglanşykly görnüşleri bolup, öňe çykarylýan häzirkiki zaman jemgyýetçilik-syýasy pikirleriň dürli akymyna degişli bolup durýar. Demokratiýanyň içindeki dialektiki gapma-garşylyk nämede jemlenenkä? Häkimýet hemişe adamlaryň bir

toparynyň beýlekisiniň üstünden agalygyny aňladýar. Şonuň üçin hem „demokratiýa“ adalgasy halky häkimýetiň subýekti hökmünde görkezip, häkimýet täsiriniň obýektini atlandyрмаýar. Demokratiýa özüniň döräp başlan wagtyndan bäri döwlet bilen baglanşyklydyr, şeýlelik bilen hem, zor salma, ýa-da has gowy ýagdaýda köplügiň azlygyň üstünden agalyk guramagy, aglaba halatlarda bolsa, has oňat aýratyn hukuklar bilen üpjün edilen azlygyň dolandyrmagy bilen baglydyr. Linkolnyň ýokarda getirilen sözlerini gaýatadan beýan etmek bilen ýazyjy Oskar Uaýld ony „demokratiýa bu halky halkyň kömegi bilen halkyň bähbitleri üçin samsyklaşdyrylmagy“ hökmünde gaýtadan beýan edipdir. Bu elbetde hakykatdan aşa uzakda ýerleşen sarkazmdyr (gyjالاتly bellikler). Taryh feodalizmiň ornuna gelen buržuaz demokratiýasynyň we buržuaziýanyň ornuna gelen proletar demokratiýasynyň gözli şaýadydyr. Meşhur sowet şahyry W.W.Maýakowskiý bu hakynda: „...Kimlere bublik (halka görnüşli köke), kimlere bolsa bublikden galan deşik, ynha demokratik respublika bu näme“ diýip belläp geçipdir.görnükli ykdysaçy we syýasaty öwreniji Ý.Şumpter bolsa ýokarda aýdylanlaryň tersine günbatar demokratiýasynyň formal häsiýetini belläp geçip, özüniň „Kapitalizm, sosializm we demokratiýa“ (1946) atly işinde: „Halk häkimýetliligi hiç bir ýerde ýokdur, çünki çözgütler elmydama sanlyja adamlar atarpyndan kabul edilýär“, onuň pikiriçe „demokratiýa bu adamlaryň özlerini dolandyrjaklaryny ykrar etmek we ret etmek (saýlawlar mahalynda) mümkinçilikleridir“. Demokratiýa – alymyň sözleri bilen beýan edilende, ol häkimýetiň professional syýasatçylar tarapyndan amala

aşyrylmak formasydyr. Bu halkyň „umumy erkiniň“ kemala gelmek prosesi bolman, eýsem liderler tarapyndan öňe çykarylýan toparlaýyn gyzyklanmlaryň bäsdeşlik göreşleridir. Demokratiki režim adatça hukuk döwleti we raýat jemgyýeti bilen assosirlenýär. Demokratiýa syýasy režim hökmünde syýasy relýatiwizmiň (hemme bilimlari otnositel hasap etme esasynda obktiw hakykata akyl ýetirmegi inkär edýän metodologik prinsip) çözgüdi ýa-da ulgamydyr. Kābir syýasaty öwrenijiler tarapyndan demokratiýa-bu kanunyň diktaturasy

görnüşinde hem tassyklanyldy. Onuň üçin hiç hili takyk däl ýa-da absolyt zat ýokdur. Demokratiýa bu alaň açyk giňşlikdir, onda her dürli syýasy tendensiýalar ösüş gazanyp bilerler. Demokratik režimiň aýrylmaz bölegi hökmünde öňe çykarylýan *parlamentarizm* – bu köp ýurtlarda uzak onýyllyklaryň dowamynda barlagdan geçirilen buržuaz-liberal demokratiýanyň işlenilen mehanizmi bolup durýar.

2) Demokratiýa – bu jemgyýetiň üstünden guralýan syýasy bölegidir.

Demokratiýa – bu jemgyýetiň üstünden guralýan syýasy bölek bolmak bilen onda dürli hili sosial ulgamlar hereket edip bilýärler. Demokratiýanyň kämilleşdirilmegidiňe ýokary görkezijini berip biler, çünki ol syýasy prosese has-da köp adamyň goşulmagyna ýardam edýär. Demokratiýanyň özi öz başyna syýasy durmuşy ýola goýmaklygyň, guramagyň usuly bolup, ol

häkimýetiň çesmesidigini ykrar etmeklige esaslanandyr we ol döwletiň çözgütlerine hem-de jemgyýetiň işlerine goşulmaga, şeýle-de raýatlara has giň möçberli hukuklaryň we azatlyklaryň berilemgine gönükdirilendir. Kemçilikli, kämil bolmadyk demokratiýa jemgyýete awtoritar režimden az bolmadyk kynçylyklary ýüze çykakar. Ýöne her nähili hem bolsa, häzirki wagtda demokratiýa syýasy ylalaşyklylygyň we kämil jemgyýetçilikde esas bolup durýan raýatlaryň dürli gyzyklanmlarynyň we kepillikleriniň üpjün edilýän, ýeketäk we has amatly görnüşi bolup durýar.

Demokratik jemgyýetler şahsyýetiň ýokary statusy bilen ykrar edilen we üpjün edilen adam hukuklarynyň tebigy barlygy bilen häsiýetlendirilýär. Bu ýerde wajyp bir aýratynlyga üns berilmegi has zerur bolup, ol hem siwilizasiýanyň adamlara nämeleri berip bilýär – ol halk häkimýetliligini, ykdysady azatlygy, şahsyýetiň awtonom azatlygyny bermäge ukyplydyr. Şunuň bilen baglylykda hem, eger şahsyýete ýüzlenilen ýagdaýynda, onda bir zady hökmany belläp geçmelidiris, ýagny şahsyýet – bu jemgyýetde awtonom ýagdaýa eýe bolan we şunuň bilen baglylykda hukuklaryň, azatlyklaryň, borçlaryň toplumyna eýe bolýan adamdyr. Mysal üçin aýdanymyzda, gadymyrim

gul eýeçilik jemgyýetinde rimlileriň ýagdaýlary, häzirki zaman demokratik jemgyýetinde her bir adamyň ýagdaýydyr.

Mundan gelip çykýanlary üç kategoriýada tapawutlandyrmak zerurdyr:

◆ Adam – bu jemgyýetde ýaşaýan doly aňly, psihofizik jandardyr;

◆ Jemgyýetde belli nir statusa, hukuklaryň, azatlyklaryň, borçlaryň toplumyna eýe bolan adam, şahsyýet;

◆ Syýasy durmuşda hereket edýän, syýasy hukuklara, azatlyklara, borçlara eýe bolan raýat, şahsyýet;

Zerur syýasy hukuklarynyň, azatlyklarynyň, borçlarynyň toplumu bolmadyk adam (raýat) diňe tabyn hökmünde çykyş edýär.

Şahsyýetiň spesifik alamaty – adamda jemgyýetde awtonom, garaşsyz we goraglylyk statusyny berýän hukuklaryň, azatlyklaryň (we borçlaryň) toplumynyň bolmagy.

Ilki bilen ykdysady we ruhy faktorlaryň güýjünde jemgyýet hut özüniň hususy esasynda bar bolan we ösüp başlan halatynda siwilizasiýanyň şertlerinde adam şahsyýete doly derejede öwrülýär. Şahsyýetiň jemgyýetdäki orny bolsa köp babatda onuň tebigatyny kesgitleýär.

Şahsyýetiň ýagdaýyny aşakdakylar bilen tapawutlandyrmak wajypdyr:

a) Syýasy tarapdan seredilýän jemgyýetde raýatyň ýa-da tabynyň statusy;

b) Raýat jemgyýetinde, haçan-da, raýat özüniň hakyky hukuklarynyň we azatlyklarynyň görerijisi bolup çykyş edýär; Şahsy hususyýetçiligiň eýeleri bolýar.

c) Awtonom şahsyýet özüniň raýat derejesini goramak we üpjün etmek üçin ygtybarly sosial serişdeleri eýeleýändir;

III. Ösen raýat jemgyýeti – Raýatlaryň jemgyýetidir.

Demokratiýanyň şertlerinde ösen döwlet kemala gelýär. Onda onuň içinde institutlaryň tutuş bir toplumynyň açylmagy bilen onuň potensialy siwilizasiýanyň we medeniýetiň hadysasy hökmünde açylyp görkezilýär. Kanunylyga gözlenilýän (adamlaryň, jemgyýetiň) ýagdaýyny bermeklik, diňe tutuş jemgyýetiň, her bir adamyň tagallalar ulgamynyň ylalaşylmagy arkaly, olaryň hukuk üçin „göreş“ serişdeleriniň ummasyz toparynyň ulanylmagy bilen amala aşyrylyp bilner.

Dolandyryş kadrlarynyň gowşak taýýarlygy we az derejede ygtyýarlylygy adatça bu berlen hadysalaryň öwezini doldurmagyň zerurlygy döwlet dolandyrylyşynyň guramaçylykly gurluşyna artdyrylmalary we çylşyrymlaşmalary getirýär. Bu - döwlet dolandyrylyşynyň habar üpjünçiligidir, ol bir tarapdan dolandyrylýan obýektleriň dolandyryş taraplarynyň we gyzyklanmlarynyň biri-birine meňzeşliginiň şöhlelenmegine eýe bolýar., beýleki bir tarapdan bolsa, döwlet dolandyrylyşynyň maksatlarynyň we wezipeleriniň hakykatda durmuşa geçmegi ugrunda dolandyryş çeşmeleriniň dolandyryş subýektiniň düzümidir we ugrudyr. Habar dolandyryşynda obýektiwi hem-de subýektiwi birleşdirmäge niýetlenendir we haýsy-da bolsa dolandyryş proesiniň obýektiwizasiýasy we obýektiwizasiýa hakynda ynamdar maglumatlary özünde jemlemelidir. Haçan-da şeýle habar bolmadyk ýagdaýynda, onda döwlet dolandyrylyşy hiç zatsyz we köp sanly kemçilikler bilen funksionirlenýär. Bu döwlet dolandyrylyşynyň **demokratizmidir**, ol jemgyýete döwletiň önünde öz meselelerini we sowallaryny erki hem-de hemişe talap etmäge, dolandyrylyşa öz intellektual mümkinçiliklerini girizmäge, ygtyýarlyklary bermäge ukyplydyr, döwlet organlaryna bolsa gönüden-göni özleriniň dolandyryş täsirleriniň jemgyýetçilik peýdasyna hyzmat etmegine ýardam edýär.

Döwletiň demokratik jemgyýetinde onuň ähli institutlarynyň tutuş toplumynyň açylmagy syýasy güýjüň dominirlenmegini ýok edýär, erbet taraplarynyň ýüze çykmagyny ýok edýär ýa-da ony bir

wagtda tötänlikde çäklendirýär. Jemgyýetiň durmuşy esasan ykdysady we ruhy faktorlary arkaly kesgitlenilýär we degişlilikde onuň tebigy, normal ýagdaýyny üpjün edýär.

Institutlaryň giň toplumynyň arasynda, aýratyn-da demokratiýanyň şertlerinde ösen döwlet üçin häsiýetli bolanynda indikiler göz önünde tutulýar:

■ Häkimýetiň durmuşa ornaşdyrylmagyna halkyň mandatlylygynyň ilki bilen kanun çykaryjylyk we gözegçilik funksiýalaryny ýerine ýetirýän wekilçilik organlarynyň formirlenmegi;

■ Döwlet häkimýetiniň aýry-aýry bloklara bölünmegi, ýagny öz içine ýerine ýetiriji häkimýeti, munisipal öz-özüňi dolandyrmagyň bar bolmagy, häkimýetiň ähli bölekleriniň kanuna tabynlygy, özbaşdak we güýçli adalatlylyk, adamyň hakyky, fundamental hukuklarynyň we azatlyklarynyň jemgyýetde ykrar edilmegi;

*1) Döwrebap demokratiýanyň esasy görkezijileri we görterijileri bolan döwletleriň milli gözegçiliginiň çäginden çykýan duýduryşly çagyryşlar, planetar ölçegi bolan habar, medeniýet, maliýe, migrasion we jenaýat howply akymlar globalizasiýany emele getirýär. Demokratik nusganyň syýasy medeniýeti raýatlardan döwleti fetişe (sežde edilýän zat, keramat) öwürmegi, ony raýat jemgyýetiniň we şahsyýetiň önünde böwet edip goýmazlygyny talap etmeýär. raýat döwlet üçin däl-de, döwlet raýat üçindir, ynha demokratiýanyň düýpli köke esaslanan ýörelgesi. Demokratik gurluşyň funksionirlenmegi üçin kepillikler döwlet organynyň we aparatynyň işlerine: häkimýet bilen bagly bolan **Demokratik döwlet režimi***

Demokratik döwlet režiminiň esasy aýratynlygy döwletiň işinie esasynda durýan syýasy erkiň formulirlenmegi „aşakdan ýokary“ amal edilýändigindedir, ýagny indiwidlerden we raýat jemgyýetinden syýasy çözgütleri kabul edýän döwlet institutlaryna tarap amala edlýändir. Şeýlelik bilen demokratik döwlet režimi döwletiň dolandyryş işlerinde halkyň göniden-göni we giňişleýin gatnaşygyny göz önünde tutýandyr.

Aglaba daşary ýurtlaryň Konstitusiýalary döwlet häkimýetiniň halka degişliligini berkidýärler, çünki diňe halk onuň

göterijisi we eýesi diýlip ykrar edilýär. Şeýlelikde, Fransiýanyň 1958-nji ýyldaky Konstitutsiýasynyň 3-nji maddasynda „milli özbaşdaklyk halka degişlidir“ diýlip ýazylandyr. Şuňa meňzeş gaýtalanma Italiýanyň Konstitutsiýasynda hem bardyr. GFR-iň baş kanuny bolsa, „ähli döwlet häkimýeti halkdan gelip çykýar“ diýip belleýär (20-nji madda, 2-nji bölek). Bu bolsa islendik häkimýetiň hemöz çeşmesi hökmünde halka salgylanmalydygyny aňladýar; häkimýeti zor bilen almaklygynyň dürli ýollarynyň ählisi hem tapawudy ýok nouň haýsy gatlakdan (klasdan, topardan) ýa-da şahsyýetden gelip çykandygy, onuň bikanun saklanylmagy bilen birlikde kanuna we konstitusiýa gerşy hereketi aňladýar. Döwleti dolandyrmakda kanun möhüm alamatdyr we içki gözegçilikdir. Ol döwlet dolandyryş we ýerli öz-özüni dolandyryş edaralarynda, ýagny ýörite wezipeli adamlar tarapyndan ýerine ýetirilýär we hut şol adamlar tarapyndan amala aşyrylýar. Demokratik döwletde döwleti dolandyrmagyň esasy agramly bölegi jemgyýetiň üstüne düşýär. Jemgyýetçilik guramalary we raýatlaryň beýleki gurluş birlikleri köpçülikleýin habar beriş serişdeleri özleriniň Konstitutsiýalarynda kepillendirilen hukuklaryny we azatlyklaryny doly öwrenmäge endik edinmelidirler. Zulumy ahlumumy agzybirlik bilen derbi-dagyn edip bolar. Birleşmeleriň häsiýeti zuluma garşy ýeketäk hukukdyr, häkimýeti jemgyýetiň has giň köpçüligine berip geçip bolar. Düzgün-nyzam bolsa jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň bir görnüşi bolup durýar.

Döwleti dolandyrmagyň normatiw modeli, ýagny konstitutsiýalarda, kanunlarda we ol baradaky gaýry hukuk namalarynda kesgitlenen. Döwletiň we jemgyýetiň normatiw modeli hem konstitutsiýalarda we kanun çykaryjylaryň aktlarynda öz beýany tapandyr we döwleti dolandyryşda durmuşa geçirilýär we olar haçan-da adamlaryň aňynyň, özlerini alyp baryşlarynyň we işleriniň esasy düzüm bölegi, ugrukdyryjysy we faktory bolan ýagdaýlarynda doly ähmiýete eýe bolýarlar. Köplenç ähli mesele kanunlaryň aktuallygynda we olaryň hilinde, ýagny olaryň barlygynda diýip tassyklaýarlar. Eger şeýle kanunlar (ýa-da gaýry normatiw hukuk namalary) bar bolan ýagdaýynda, onda olar awtomatiki ýagdaýda ýerine ýetirilip bilner.

Her bir döwlet organynyň, wezipeli adamsynyň hereketi, hökmany halk tarapyndan ylalaşylan bolmalydyr. Bu erkler gönüden-göni referendumlaryň we saýlawlarda ses berişlikleriň netijesinde ýüze çykarylyp bilner. Bu şeýle-de ýerine ýetiriji häkimýetiň wekilçilik organlarynyň üstünden ýöredýän gözegçiligi esasynda hem ýüze çykyp bilýär. Demokratik **legimitasiýanyň (1. hukugyň, ygtyýarlylygyň kanunlygyny tassyklama hem-de şol hukugy, ygtyýarlylygy tassyklaýan dokument 2.burjuaz kanunlarynda; nikasyz dogulýan çagalary kanunlaşdyrma)** barlygy –ol ýa beýleki döwlet ýa-da wezipeli adamyň wezipe ygtyýarlyklarynyň hökmany berilmegi bilen baglydyr. Hakykatynda hut şularyň üsti bilen hem näme üçin parlament respublikalarynda we parlament monarhiýalarynda döwlet ýolbaşçylarynda şeýle ygtyýarlyklar ýok ýa bolaýan-da hem olaryň diýseň çäklidigi hakyndaky düşnüksizligiň jogabyny ýeterlik däl demokratik legimitasiýanyň ýokdugyndan gözlenilmeldir.

Demokratik döwlet režiminiň ideýa fundamenti **syýasy azatlyk doktrinasy** bolup durýar. Ol jemgyýetçilik we döwlet ylalaşygynyň häzirki zaman esasynda esasy düzýändir. Aýratyn alnan we garaşsyz indiuid birinji gezek bar bolýar, emma döwlet onuň tersine bu indiuidleriň islag bildirmekleriniň esasynda döreýär we funksionirlenýär. Demokratik döwlet režimi diňe oňa tabyn bolanlar bilen ýola goýulýar. Şeýle režimde döwlet häkimýetiniň işi ilki bilen indiuidual erkinligiň tutuş halkyň azatlygy bilen ylalaşylmak razylyk berme.

Demokratik döwlet režiminiň wajyp alamatlarynyň biri hem köp partiýalalykdyr. Demokratik döwlet režiminiň alamatlarynyň hataryna indikileri degşli edip bolar, ýagny döwlet häkimýetiniň mehanizmini gurmak we ony häkimýetleriň bölünmeginiň: kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet ýörelgesiniň esasynda funksionirlenmegi; ähliumumy saýlawlaryň esasynda formirlenýän we döwlet häkimýetini gurmakda real ygytýarlykarberlip bilner; konstitusiýanyň hökmürowanlygynda konstitusionlygyň we kanunçylyk ýörelgelerine ýalykda döwlet apparatynyň işini ykrar etmek we yzygiderli ýerine ýetirmekdir.

Demokratik döwlet režimi dolandyryşyň dürli formalary bilen ylalaşýar: prezident ýa-da parlamnt respublikasy, şeýle-de parlamnet monarhiýasy bilen hem.

Döwlet gurusynyň formalaryna degişlilikde häkimýetiň demokratiki guramaçylyk nukdaýnazaryndan alnyp göründe has oňat usuly döwlet gurluşynyň federativ görnüşi bolup durýar. Syýasy özüni alyp barşyň häsiýeti boýunça jemgyýetde partiýalary iki esasy topara bölmek bolýar: demokratik partiýa we totalitar partiýa.

Demokratik partiýa syýasy köppikirlilige we plýuralizme hormat bilen seredýär, beýleki partiýalara we partiýalaryň arasyndaky bäsdeşlige bolan çydamlylyk (tolerantlylyk), beýleki sosial güýçler bilen ylalaşyga we hyzmatdaşlyga taýýarlyk ýaly taraplary özünde jemleýär.

Taryhy taýdan demokratik döwlet režiminiň iki sany dürliligi emele geldi: *liberal demokratiýa režimi* we *sosial demokratiýa režimi*.

Liberal demokratiýa režimi Liberal ideologiýasy ilki başda taryhy ewolýusiýa üçin diýseň wajyp bolan ruhy gymmatlyklar esasynda düzülipdir: adamy özbaşdak şahsyýet hökmünde kabul etmek düşünjesi, öz-özüni goramak we öz-özüni kämilleşdirmek, şahsy azatlyk ugrunda adamlaryň hemmesiniň deňligi, zalymlygyň hiç bir görnüşiniň hem kabul edilmezligi – esasy ýörelgeleriniň hatarynda durupdyr. Nusgawy liberalizmiň ejiz taraplary hem hut şu ýörelgeleriň individualistik düşündirilmesi, ol aýdyň beýan edilen sosial saýlantgylgy we sosial adalatlylygynyň meseleleriniň konstruktiv seljermesinden ýüz döndermegi bilen bagly bolupdyr. Bu garşylyklary çözmek üçin hem liberal ideologiýasynyň täzelenen, kebşirlenen görnüşi XIX – XX asyryň sepgitlerinde işläp taýýarlanylýar. Ol sosial liberalizm adyna eýe bolýar. Sosial-liberal ideologiýasy „erkinlik“ kategoriýasynyň aýratyn düşündirilmesinde jemlenipdir. Sosial liberalizmiň ideologiýasy industrial jemgyýetiň toparlaýyn gurluşynyň çaprazlygyny ret etmändir, ýöne belli bir ugurda toparlaryň arasyndaky gatnaşygyň sazlaşmagyna we toparlaryň özarabähbitli

hyzmatdaşlyklarynyň üsti bilen kadaly ýagdaýy gazanmaga ymtylypdyr.

Demokratik dünýä teoriýasyna (DDT) laýyklykda, demokratiýalar öz aralarynda göreşmeýärler we bar bolan gapma-garşylyklary parahatçylyk ýoly bilen çözüärler. Demokratiýalaryň kadalary we ýörelgeleri uniwersal bolup, olar dini, milli, taryhy we ş.m. şertlere bagly bolmaýarlar. Şonuň üçin hem, eger dünýä diňe demokratik gurluşly ýurtlardan ybarat bolan bolsa dünýä uruşsyz dünýä bolardy.

Demokratik dünýä teoriýasynyň (DDT) ideýa çeşmeleri, ýagny 1983-nji ýylda M. Doýl tarapyndan kesgitlenilen esasy ýagdaýlary günbatar liberal pikirlerinden başlanýan ideal döwlet gurluşy we halklaryň arasyndaky hemişelik parahatçylyk baradaky däbe eýerýärler. Belli bolşy ýaly, ähliumumy ahlak kadalaryna esaslanyp halkara gatnaşyklarynyň täzedan gurulmagyna şübhe bilen seredýän we öz milli gyzyklanmalaryna esaslanýan döwletleriň bäsdeşliginden gaçyp gutulmagyň mümkindigine ynanmaýan realistlerden tapawutlylykda, liberallar has öňdengörüjidirler. Markistlere kybapdaşlykda, olar diňe bir öz taglymatlaryna ynanman, eýsem dünýäni onuň esasynda täzedan gurmaklyga ymtylýarlar. Akademiki teoriýa görnüşinde emele gelen DDT diýseň çaltlyk bilen özüniň XXI asyryň halkara syýasatynyň özboluşly ylmy esasynda özüniň gatnaşygyna nägileligini bildirip başlaýar. Ýeri gelende bu aýdylan nägilelikleriň esassyz daldigi bellemilmelidir.

Şu günki güne çenli, hakykatdan-da, bir tarapdan, esasan, ähli liberal teoriýalaryň DDT-ni goldaýandyklary we onuň üstüni ýetirýändikleri hakykatdyr we ol hem öz nobatynda olardan alynan delilleri işjeň ulanýar. Şeýlelikde, *ykdysady özara baglanşyk hakyndaky teoriýa* laýyklykda, döwletleriň arasyndaky erkin ykdysady alyş-çalyş ykdysady liberal tertibini ýola goýup, harby göreşiň esasy sebäplerini aradan aýyrýar, ol dünýäde we halkara gatnaşyklarynda durnuklylygyň çeşmesine öwürülýär. Erkin alyş-çalyşyň netijesinde döwletler barha baýaýarlar we öňdebaryjylyga eýe bolup başlaýarlar, öňdebaryjy döwletler bolsa dünýäde uly gyzyklanmadan peýdalanýarlar. Aglaba

uruşlaryň esasy sebäpleri hem baýlyga eýe bolmak ýa-da ony saklap galmak bolup, baý ýurtlaryň urşy başlamaga esaslary diýseň az bolýandyr. Mundan başga-da, eger döwletler özal baý we ykdysady taýdan özara baglanşykly bolsa, onda dawa goşulmak bilen olar pes öňdebaryjylyga ýetmekleri has-da uly howply bolup durýar. Şonuň üçin hem, döwletler giň möçberli ykdysady gatnaşyklary ýola goýan dessine ýurtlar ýaragly dawalardan we uruşlardan gaça durýarlar, çünki olar baýlyk toplamaklyga tagallalary jemleýärler.

Öz nobatynda, medeni-normatiw nukdaýnazarlara esaslanan liberal teoriýalaryň tarapdarlary wagtyň geçmegi bilen demokratiýalar özara ynanyşmagyň we özara hormatyň düzgünlerini işläp düzüändiklerine we biri-biri bilen baglanşykly çözgütleri kabul etmekligi aýdyňlaşdyrlar diýip hasaplaýarlar. Şeýle görnüşde berkidilen düzgünler görkezmeleri makullaýarlar we döwletiň gelişmejek özüni alyp baryşlaryna ýol bermeýärler. Agressiw, dawaly, öjükdirijilikli, güýç herketleri, ätiýaçly ýaragly çaknyşyklary we uruşlary özbaşyna dewiant boluşyň dürliligini açyp görkezýärler. Olar demokratik kadalaryň döwletleriň özlerini alyp baryşalyrynda ýeketäk legitimistik esas bolan jemgyýetçilik pikiri tarapyndan ýazgarma sezewar bolýarlar. Olar demokratik – açyklygy, ýaryşlylygy, öz ýörelgelerini saklamak hukugyna, özgeleriň pikirlerini hormatlamaga we ylalaşyga ymtylýan jemgyýetde daşary syýasat çözgütlerini kabul etmegiň hut şol proseduralary tarapyndan çetleşdirilýärler. Bu hadysalaryň ählisi demokratik döwletleriň arasyndaky uruş mümkinçiligini minimuma getirýär.

Ahyrsoňunda-da, liberal institusionalizm teoriýalaryň tarapdarlary hem DDT-ni goldaýarlar. Olara laýyklykda, dünýäniň syýasy tejribesinden uruşlaryň çetleşdirilmegi özboluşly demokratik institutlaryň ýaýabaňlandyrylmagy bilen baglanşyklydyr. Institutlar – bu hem gurmalar, şol guramalar tarpyndan işlenilip taýýarlanylýan düzgünleriň toplumydyr hem-de olar döwletlere hyzmatdaşlyklara ýol görkezmelidirler. Döwletleriň özleri tarapyndan döredilen, özara ylalaşyklaryň netijesinde olar tarapyndan erkin kabul edilen bu düzgünler (şeýlekde olaryň öz gyzyklanmalaryny açyp görkezýän)

döwletin halkara arenasyndaky ýagdaýyny düýpli özgertýärler. Döwletleriň hyzmatdaşlyk üçin mümkinçiliklerini artdyryp, şol bir wagtyň özünde-de olaryň arasynda uruş howpuny peseldip, institutlar ahyrky netijede hemişelik parahatçylyga iterýärler.

Görkezilen ideýalar işjeňlik bilen öz halkara syýasatyny „demokratik parahatçylyk“ baýdagynyň astynda alyp barýan ABŞ-nyň hökümeti tarapyndan alnyp barylýar. Entek prezident Klinton wagtynda amerikan administrasiýasynyň daşary syýasat ritorikasy ýokarda agzalan teoriýalar bilen delillendirilipdi. Öz nobatynda DDT respublikan gurluşda hem ýat däl: „demokratiýalar göreşmegi halamaýrlar“ diýip, J. Buž 2005-nji ýylyň 20-nji fewralynda rus teleýaýlymynyň habarçysyna beren interwusynda belläpdi. DDT-iň doktrinasynyň halkara gatnaşyklarynyň tejribesine ornaşdyrylmagy iki görnüşe eýe boldy: güýç (Ýugoslawiýa, 1999; Irak, 2003) we „mahmal“ (Ýugoslawiýa, 2000; Gruzıya, 2003; Ukraina, 2004).

Biziň günlerimizde DDT diňe bir AB-da däl, eýsem ýewropa ýurtlarynda hem giňden ýaýran teoriýa bolup durýar. Onuň esasy ýagdaýlarynyň ýaýramagy we doktrinalylygy käbir pursatlarda onuň uniwersallygyny esaslandyryan delilleriň hökmünde getirilýär. Şeýle-de bolsa, DDT şahsy teoriýalaryň biri bolmagynda galýar. Onuň ýagdaýlary jedelsiz hasaplanmaýar, mundan başga-da, liberal däl paradigmalaryň (ilki bilen syýasy radikalizm) tarapdarlary tarapyndan , öle-de liberalizmiň öz çäklerinde-de berk tankyda sezewar bolýarlar.

Muny dürli teoriýanyň tarapdarlarynyň göz önlerine getirişleri ýaly olaryň ugry şeýlebir göni hem-de ýönekeý bolmadyk hakyky parahatçylyksyýasy prosesleri hem tassyklaýarlar. Şeýlelikde, 2006-njy ýylyň ýanwarynda Palestin awtonomiýasynyň parlamentine saýlawlarynda (hemmeler, şol sanda ABŞ tarapyndan hem köpçüligiň demokratik ýagdaýda erklerini beýan edýärler diýlip ykrar edilen) amerikan administrasiýasynyň sanawynda terroristik toparlaryň arasynda bolan Hamas hereketiniň wekilleri ýeňiş gazanýarlar . Bu hadysa ýene bir gezek demokratiýanyň jemgyýetiň içerki sosial we syýasy durnuklylygynyň, şeýle-de halkara arenasynda dolandyryan režimiň gürrüňsiz girewi bolmaýandygyny aýdyň tassyklady. Şol bir

wagtyň özünde-de, özlerini demokratik däl hasaplaýan döwletler hökmany ýagdaýda agressiwligi, daşary syýasatynyň urşujylygy bilen tapawutlanmaly däl, muňa diňe taryh däl (mysal üçin, GAR aparteid döwründe), şeýle-de häzirki döwür hem (mysal üçin, Türkmenistan biziň günlerimizde) anyk şaýatlyk edýär.

Sosial demokratiýanyň döwler režimi döwletiň öz işlerinde tutuş jemgyýetiň gyzyklanmalaryna ýolbaşçylyk edýändigini aňladýar. Ol mundaadalatlylyk ruhunda ykdysady peýdalaryň de ederejede paýlanylmagyny göz önünde tutýar we her kime mynasyp adam ýaşaýşyny bermeklige ymtylýar.

Ygtyýarlyklar ulgamynyň likwidirlenmegine; raýatlaryň öz wagtynda doly syýasy habarlylyk mümkinçilikleri; deputatlary çagyrmak we döwlet işgärlerini çalşyrmak prosesini ýönekeýleşdirmek; raýatlaryň deňhukuklylygynyň kepili, her bir adamyň hukuklarynyň ykrar edilmegi we häkimýeti, şeýle-de onuň wekillerini gerek ýerinde tankytlamaga raýat jemgyýetçiliginiň gözegçiligini guramaklygy emele getirmegi göz önünde tutýar. Syýasy ösüşiň häzirki depgini demokratiýanyň diktaturanyň ol ýa beýleki ugruna öwürlmeginiň önüni almaklygyň ýeketäk serişdesi onuň institutlarynyň alyp barýan hereketlerini häkimýet gymmatlygynyň, ýagny indiwiidiň azatlyklarynyň we hukuklarynyň abraýyny we derejesini kesgitleýänleriň hataryna doly goşulmagy bolup durýar.

Žan Žak Russonyň demokratik taglymaty

Fransiýa XVIII ýüzyýlykda Ýewropada iň ösen döwletleriň birine öwürlýär. 1789-njy ýylda Fransiýada Rewolýusiýa bolup geçýär. Bu durmuşa geçirilen çäreler we alnyp barylýan işler öz nobatynda döwlet syýasatyny edebiýatda, medeni durmuşda hem ýöretmäge mümkinçilik berýär. Bu döwürde halkyň arasynda ösen pikirli, täze ideologiýany esaslandyryp biljek we durmuşa, döwlete, halkyň hal-ýagdaýyna bütinleý täzeçe garaýan akyldarlar we alymlar topary kemala gelýär. Olar halka täzeçe ugur-ýol salgy berip başlaýarlar.

Olaryň öňbaşçylyk etmeginde diňe bir milli esasda däl, eýsem tutuş dünýä derejesinde-de näýbaşy gymmatly taglymatlar işlenilip düzülýär. Olar milletleriň täze ruhuny, garaýyşlaryny kemala getirmekde bu alymdyr danalaryň işleri iňňän uly tutaryk bolýar.

Kiçi buržuazıyanyň giň halk köpçüliginiň, iň ilkinji nobatda bolsa daýhanlaryň ideology bolup **Žan Žak Russo (1712-1778)** öňe çykýar. Ol fransuz ýazyjysy we filosofdyr (Ženewa, 1712 – Ermeninowil, 1778). Ol tutuş ömrüni ynjalyksyz ýaşady. Ol gelip çykyşy boýunça 1550-nji ýylda Fransiýa göçüp gelen fransuz gugenotlarynyň neslindendir. Onuň ejesi Žan doglan wagty aradan çykýar, kakasy bolsa sagat ussasy bolup işleýär we ogly 10 ýaşyny dolduran wagty ony Lambersýeniň pastory (*protestant ruhanysy*) bolup işlemegine werziş bolmagyna ýardam edýär. 1728-nji ýylda ol Ženewa gaçyp gaýdýar we ol ýerde Anri şäherinde hanym Warensiň öýünde ýaşayar. Bu ýered ol gullukçy, Anri seminariýasynyň okuwçy-talyby (1729 ý.) ýagny ruhany bolmaga o diýen bir höwesi bolmadyk „*tenha*“. Žanyň öz-özünü tapmaklyk gözlegleri ondan hemişe ýaşayş ýerini üýtgedip durmagy talap edipdir. Friburg, Ženewa, Lozanna. 1732-nji ýylda ol Lamberide ýaşayar. 1741-nji ýylda ol Pariži boýun egdirmek maksady bilen ýola düşýär. 1743-nji ýylda ol eýýäm Fransiýanyň Wenesiýadaky ilçisi bolýar, 1744-nji ýylda ol ýene-de Pariže dolanyp gelýär. 1754-nji ýylda Ženewada özüniň „*Adamlaryň arasyndaky döreýiş (ýüze çykyş; emele geliş) we deňsizlik esaslary barada pikir ýöretme*“ (1755 ý.) atly ylmy tarktatyňy yazýar. Ol Ermitažda, Monmoransi tokaýynda ýaşayar – bu ýerde ol tebigata has-da içgin aralaşýar; hut şu ýerde hem ol özüniň meşhur syýasy temada bolan „*Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky*“ (1762 ý.) traktatyňy we pedagogik „*Emil*“ (1762 ý.) romanyny yazýar, ýöne soňkusynyň ykbaly keç bolýar, ol Parlamentiň dini partiýasynyň hileleri netijesinde ýakylmaly edilýär. Russo ömrüniň soňky ýyllaryny Ermeninowilde geçirýär. Ol hemmeler tarapyndan sarpalanylýan Panteonda (*1. meşhur adamlaryň meýdi jaýlanýan ýer 2. gadymy greklerde we rimlilerde ähli hudaýlara bagyşlanan ybadathana 3. bir diniň hudaýlarynyň jemi*) jaýlanmak hormatyna mynasyp bolýar.

Russo ilkinjileriň biri bolup, adamlaryň ýüreklerinde tebigaty arassa romantiki duýgulara beslenmegini, tebigaty duýanlarynda päklik bilen dem almaklaryny oýarmaga ençeme synanşyklar edipdir. Onuň bu söýgüsiniň netijesi jemgyýet gatnaşyklaryndaky çuň umytsyzlygy bolýar: „hemme zat Ony Döredeniň elinden gowşan halatynda gowudyr we hemme zat adamyň eline düşende gaýtadan emele gelýändir“. Onuň „*Ylymlar we sungatlar hakyndaky pikir ýöretme*“ (1750 ý.), „*Adamlaryň arasyndaky döreýiş (ýüze çykyş; emele geliş) we deňsizlik esaslary barada pikir ýöretme*“ (1755 ý.) ylmy tarktatlaryny, şeýle-de „*Spektaklary babatda d'Alambere hat*“ (1758 ý.) eserleri siwilizasiýanyň ýetmezçiliklerini we adamlaryň arasyndaky ýola goýlan gatnaşyklaryň adalatsyzlygyny tutuşlygyna paş edýär. Russo adamynyň tebigat bilen ýakynlaşmagynyň ýörelgelerini beýan edýär; ol muny çaganyň („*Emilde*“), aşyklaryň („*Täze Eloizada*“ (1761 ý.)), ýada raýatyň („*Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky*“) keşplerinde öz eserleriniň derejesinde açyp görkezýär. Ýöne onuň esasy eseri ilki bilen syýasy filosofýanyň meselelerini gozgaýar: adamlaryň arasynda azatlygy we deňligi goramak babatynda Russo „*Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky*“ işinde Monteskiýeniň we Wolteriň batyrgaý tassyklamalaryndan has öňe gidýär; bu ýerde Russonyň meselesi – her bir adamyň individual azatlygyny we talaplaryny jemgyýetçilik durmuşynda ylalaşdyrmak, bir söz bilen aýdanyňda „*ýeketäk*“ sosial-durmuşy gurluşy esaslandyrmak bolup durýar. „*Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky*“ işiniň esasynda has gijräk „*Adam hukuklarynyň deklarasiýasy*“ döredildi; bu ýerde onuň özeninde eýýäm tutuş rewolýusion filosofýa goýlandyr. Meşhur Kant hem bu işi hemişe gaýtadan ençeme gezek okapdyr. Nemes syýasy filosofýasy Russonyň döredijiliginiň güýçli täsirini özüne siňdiripdir.

Russonyň beýik akyldar, görnükli syýasatçy hökmünde bitiren işleriniň naýbaşysy hem ilkinjileriň biri bolup, marksistik taglymatyndan öňinçä, onuň pikiriçe şahsy eýeçiligi, döwletiň, raýat jemgyýetiniň arasynda döreýän gatnaşyklary aýdyňlaşdyrypdyr. Deňsizlik Russonyň tassyklamagyna görä jemgyýet bilen birlikde

ösdürilýär we ýaýbaňlandyrylýar. Halk döwlet häkimýetiniň döredilmegi bilen öz azatlyklaryny goramak isläpdir, ýöne onuň deregne gulçulygy gazandy. Adamlaryň ylalaşygy Russonyň pikiriçe, her bir kanuny häkimýetiň özeni (esasy) bolup durýar. Munuň açyk beýany bolsa jemgyýetçilik ylalaşygydyr. Halkyň özbaşdaklygy baradaky taglymatlar Russodan öňem belli eken. Ýöne ol öz gezeginde ony has-da giňeldýär we ýaýbaňlandyryr. Özbaşdaklyk – hiç haçan şahsy adama berlip bilinmez, ol hemişe halka degişlidir we hiç hili kanunlar arkaly çäklendirilip bilinmez. Russonyň has soňraky garaýyşlary hiç bir babatda özünden öňdäkilerden tapawutlanmaýar we olar şol öňküligine üýtgewsiz saklanypdyr. Demokratiýa hakyndaky ideýalar Russonyň halkyň özbaşdaklygy hakyndaky taglymatynyň içinden erş-argaç bolup geçýär. Häkimýet dolulygyna halka degişli bolup, ol gyşarnyksyz öz ygtyýarly adamlaryny belleýär we kanunçylygyň durmuşa geçirilmegine göniden-göni gatnaşýar. Russo halkhukuklylygynyň dogruçyl ideýalaryny öňe sürýär. Umumy ygtyýarlyk görkezilip bilinmez. Akyldaryň ýazmagyna görä: „kanunlary döredýän adamyň hiç hili kanunçykaryjylyk häkimýeti (güýji) bolmaly däl, eger-de ol muny çyndan islese, ol özüne basalyk berip göniden-göni kanunlary ýazmalydyr, çünki esasy ylalaşyga laýyklykda, diňe umumy ygtyýarlyk aýratyn alnan adamlary borçly edip bilýär“. Döwletiň gurluşynda Russo kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji (hökümet) häkimýetlerini tapawutlandyryr. Bularyň birinjisi syýasy organizmiň ygtyýary, ikinjisi bolsa – onuň güýji bolup hereket edýär. Kanun çykaryjy häkimýetiň diňe halka degişli bolmagy, hökümetiň görnüşi hakyndaky meseläniň çözülmegini hem oňa degişli edýär. Russonyň pikiriçe, hökümetiň görnüşleri territoriýanyň ölçeglerine bagly bolup durýar. Bu ýerine ýetiriji häkimýetiň kime berilýändigine baglylykda ol monarhiýa, arestokratiýa hem bolup biler. Ýöne kanunçykaryjy häkimýet hem hökmany halka degişli bolmalydyr. Hut şu aýdylanlar hem, Russo öz nobatynda şeýle şertlerde monarhiýanyň respublika öwrülip bilýändigini hakynda gürrüň etmäge esasy döredýär. Russonyň gyzyklanmalary gürrüňsiz respublikanyň tarapyndadyr. Wezipeli adamlaryň halk tarapyndan saýlanylyp düzülen

häkimýeti dolandyryşyň iň gowy usuly bolup durýar. Hökümet häkimýetiniň döredilmegi prinsip esasynda kanun çykaryjy häkimýetiň döredilmeginden tapawutlanýar. Bularyň soňkusy belleniip geçilişi ýaly jemgyýetçilik ylalaşygynyň esasynda döredilýär. Russonyň jemgyýetçilik ylalaşygy hakyndaky taglymaty rewolýusion ruha eýlenendir. Russonyň döreden döwleti göniden-göni „tebigy ýagdaýyna“ gaýdyp gelýär. Russonyň nazarýetiniň tutuş esasy umumy ygtyýarlygy düşünjesini düşündirmek bolup durýar. Şeýle umumy ygtyýarlygyň esasy şerti birlik bolup durýar, ýöne hakykatda bolsa ol hemişe ýetmezçilik edýändir. Bu kynçylyklary aradan aýyrmak üçin ol umumy taglymatlylyga gelýär.

Russo Fransiýanyň XVIII asyryndaky beýik danyşmentleriniň biri bolup durýar we ol syýasy hem-de hukuk nazarýetiniň ösüşine özüniň ölmez-ýitmez ylmy we syýasy-sosial işleri bilen saldamly goşant goşupdyr. Onuň taglymaty Fransiýanyň halkynyň we beýleki milletleriň rewolýusion-demokratiki aňynyň ösmeginde täsirli orun tutupdyr. Ol siwilization jemgyýetiniň gymmatlyklary diýip atlandyrylýanlary düýpli tankyda sezewar edýär, oňa çuňňur gapma-garşylyklar degişli bolup, esasynda bolsa, ol absolytistik düzgünleriň ýykylmagyna halklarynyň hukuklaryny esaslandyrypdyr. Russo özüniň taglymatynda çuň we dowamly akyldar hökmünde çykyş edipdir. Ol jemgyýet ösüşiniň has wajyp şahalaryny döretmäge ymtylypdyr we şeýle taryhy seljeriş döwründe onuň üçin döwrebap bolan jemgyýetiň esasy meselelerini seretmek isläpdir. Ol öz taglymatlaryny tebigy hukuk we jemgyýetçilik ylalaşygynyň teoriýalaryny beripdir, özüçe adamlaryň arasyndaky sosial deňsizligiň sebäplerini esaslandyrypdyr we dowam edýän jemgyýeti we onda dowam edýän düzgünleri çuň tankyda sezewar edipdir. Onuň sosial-syýasy garaşýyşlary esasan onuň **„Tebigy ýagdaý hakynda“, „Deňsizligiň sebäpleri hakynda“, „Toba ediş däbi“** atly işlerinde öz beýanyny tapypdyr.

Onuň özünden öňki ýaşap geçen syýasatçylaryň, ýagny T.Gobbs, J.Lokk ýaly käbir babatda olaryň pikirlerini, ýagny jemgyýetiň tebigy ýagdaýy hakyndaky garaýaşlaryny dowam etdirýär. Ýöne şeýle-de bolsa, Gobbsyň teklip edişi ýaly „döwletden öňki

ýagdaýynda“ adamlaryň tebigy ýaşaýyşlaryna düşündiriş berýar. Lokk ýaly Russo hem Gobbsyň teklibi ýaly, „adam öz tebigaty boýunça şeýlebir gaharly däl “ diýip, hasaplapdyr. „Adamlaryň köňlüniň çuňlugynda rehim ýatandyr“, ol bolsa öz ýerinde ýagşylygy, beýik ruhlulygy, adamkärçiligi kemala getirýär. Rehim bu „kalbyň ilkinji joşgunydyr“. Adamlaryň özdiýenliligini boýun egdirmeklik ynsan nesliniň saklanyp galmagyna ýardam edýär.

Russo „adamlaryň ilkidurmuş ýönekeýligini “ görkezipdir, ýagny ol olaryň tebigy halynda ýüze çykýar, „hiç hili siwilizasiýa tarapyndan“ zaýalanmadyk ýagdaýynda ol ýagşylygyň ýaýramagyna ýardam edýär we ähli zada göwnibirligi ýüze çykarýar. „Ýuwaş we şadyýan ýönekeýlik galat we boş höwese ýetmezçilik edýän däl“ . Russonyň pikiriçe, adamlaryň tebigy ýagdaýyna mahsus bolan sazlaşyk olaryň biri-birlerine bolan gatnaşyklarynda deňsizligiň ýüze çykmagy bilen bozulýar. Bu ýerde gürrüň iki hili deňsizlik hakynda barýar – *fiziki*, ol adamlaryň dürli başarnyklary bilen baglanşyklydyr, *ahlak*, ýa-da *syýasy*, ol biri-birlerine bolan gatnaşyklarynda ýüze çykýar. Bu we onuň soňkusy, ýagny işiň düýp manysynda sosial deňsizlikdir, ol ýere we gaýry önümçilik serişdelerine bolan şahsy eýeçiligiň döremeginiň netijesinde ýüze çykýar.

Bu zatlaryň ählisini tassyklamak bilen, Russo ilki bilen adamlaryň işleriniň subýektiw faktorlaryna üns berýär, şunlukda, olaryň aňy we ygtyýarlyk hilleri esas bolup döredýär. Öz pikirlerini obrazlaýyn beýan edip, ol indiki şekili suratlandyrýar, ýagny ýere bolan şahsy eýeçiligiň döremegini görkezýär. Haýsydyr bir adam belli bir ýeri alýar we: „Bu meniňki“ diýýär. Şeýlelik bilen hem oňa ynan sada adamlary-da tapýar. Şol wagtdan bäri hem ol ýer bilen edil özüniň şahsy emlägi kimin ulanyp başlaýar. Şeýlelik bilen şahsy eýeçilik ýüze çykýar, ol bolsa öz gezeginde sosial deňsizligi we adamlaryň arasyndaky bahyllygy döredýär. Şunlukda Russo aşakdaky hilde seslenýär: „Gör, öz ýakynlaryna: „ ***siz bu ýalançyny diňlemäň, diňleseňiz, siz ölersiňiz eger ýeriň ähli miweleriniň hemmelere degişlidigini we ýeriň hiç kime degişli dälidigini ýatdan çykarmaga ukyply bolsaňyz***“ diýip, gygyryp, tagmalary sogrup çukury gömen

adam näçe jenaýatlardan, uruşlarda we pajygaldan, şunça ezyýetlerden we howplardan halas ederdi“. Russo sosial deňsizlik tebigy hukuga ters gelýär diýip hasaplapdyr, çünki ol „fiziki deňsizlik bilen laýyk gelmeýär“. Netijede bolsa, adamlaryň uly bir toplumy barjamly durmuşda çümüp ýaşayar, haçan-da münlerçe adamlar iň zerur zada mätäç bolan wagtlary „akmak akyldara ýolbaşçylyk edýär“ diýen ýaly ýagdaý emele gelýär.

Russonyň hasaplamagyna görä, hökümet bilen halkyň arasynda baglaşylan ylalaşyk şeýle häsiýetli bolmalydyr, ýagny onda her bir raýat erkinligine galmaly we degişli syýasy hukuklaryndan peýdalanmaly. Ol jemgyýetçilik ylalaşygynyň we onuň esasy wezipesini kesgitleýär. Russonyň tassyklamagyna görä, halkyň özbaşdaklygy, ýagny halk döwletiniň „ýokary häkimýeti“ bolup emele gelýän „hiç haçan döwletden daşa düşürilmeýär“. Şonuň üçin hem bu özbaşdak, ýa-da halk döwleti „diňe öz-özi tarapyndan görkezilip bilinýär“. Döwlet raýatlary bilen bagly ähli sowallary çözüýär, olaryň içeri we daşarky kast etmelerden gorawlylygyny üpjün etmelidir.

Russo takyk ýagdaýda jemgyýetçilik ylalaşygynyň esasynda ýola goýulýan döwleti we onuň raýatlar bilen özara gatnaşygynyň ýörelgelerini we mehanizmini seljerýär. Ol ýerlere eýeçilik etmek, kanun we kanunçylyk işleri, döwlet, hökümet, özara gatnaşyklar we ýerine ýetiriji häkimýetleriň, döwlet dolandyryşynyň görnüşlerini, häkimýetiň zor bilen alynmagyny duýdurmaklygy, umumy erkiň ýykylmazlygyny we bölünmezligini, saýlawlar, ses berişlikler, diktatura we ş.m. baradaky meselelere seredip geçýär. Bu meseleleriň ählisi Russo tarapyndan döwlet dolandyrylyşyny jemgyýetçilik işleri arkaly kämilleşdirmek nukdaýnazaryndan seredilipdir we ol raýat hukuklarynyň, her bir adamyň azatlyklarynyň giňeldilmeginiň üsti bilen ýerine ýetirilýär. Esasy gürrüň dowam edýän ykdysady deňsizligi syýasy deňlik we hemmeleriň halk häkimýetiniň kanunyň öňündäki deňligi bilen öweziniň doldurylmagy hakynda barýar. Beýle hili deňlik Russo tarapyndan jemgyýetçilik ylalaşygynyň esasynda adamlaryň durmuşyny guramagyň baş ýörelgesi hökmünde düşündirilýär. Bu ýörelgäniň wajyp netijeleriniň biri hem adamyň „tebigy azatlygyny

ýitirip“ „raýat azatlygyny utýandygynda“ jemlenýär. Hut şu aýdylanlar hem Russonyň pikiriçe adamlaryň jemgyýetde ýaşamaklarynyň esasy şerti bolup durýar.

Russonyň filosofiki we syýasy garaýyşlary dürli ýurtlaryň, ylaýta-da, Fransiýanyň halkynyň aňyna düýpli täsir edýär. Onuň işleriniň kömegi bilen jemgyýetçilik ylalaşygy jemgyýetiň giň gatlaklary üçin düşnükli mana eýe boldy. Akyldar tarapyndan azatlyk we hukuk meseleleri bilen baglanşykly sosial deňhukuklylyk we deňlik baradaky pikirler 1789-njy ýyldaky Beýik fransuz rewolýusiýasynyň özeni bolup orta çykdy.

Russonyň döwlete we hukuga garaýyşlary Monteskýeniň syýasy garaýyşlary bilen deňeşdirilende has radikal (**1.çakdanaşa, aýgtyly hereketleriň, garaýyşlaryň tarapdary; 2.radikalizmiň tarapdary**) bolupdyr. Eger Monteskýe konstutision monarhiýanyň, halk wekilçiliginiň ideýasyny öňe süren bolsa, onda Russo ondan tapawutlylykda has uzak gözüetimleri nazarlady, ýagny özüniň nazaryetiniň esasy ýörelgeleri hökmünde üçünji gatlagynyň giňden ýakyn we düşnükli halkyň özbaşdaklygyny öňe sürýär. Russonyň sosial- syýasy garaýyşlary aç-açan beýan edilen plebeý (**1. Gadymy Rimde aşaky synpdan bolan, syýasy taýdan deň hukuksyz adam; 2.burjuaz—dworýan žargonynda: dworýan gelip çykyşy bolmadyk gatladan bolan adam**) demokratizmi bilen tapawutlanýar.

Russo diňe bir aýratyn feodal institutlaryny tankytlamak bilen çäklenmän, eýsem halky ezýän döwlet-hukuk ulgamyny tutuşlygyna inkär edipdir. Despotizme (*zalymlyk*) we ezijilere bolan ýigrençden, ezilen halka söýgi we onuň hal-ýagdaýlaryny gowulyga tarap üýtgetmek talaplary bilen baglanşykly bolan pikirlerden alymyň ähli eserleri püre-pürdir; şol sanda bu pikirler onuň ähli işleriniň näýbaşy pikiri bolup öňe çykýar we iň gowularynyň hatarynda durýar. „**Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky**“ (1762 ý.) işi hem tutuşlygyna ýokarda bellenilip geçilen pikirlere ýugurlandyr. Russo özüniň gaýtalanmajak „*Emil*“ işi bilen birlikde „**Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky**“ (1762 ý.) ýa-da „**Döwlet (jemgyýetçilik) hukugynyň ýörelgeleri hakyndaky**“ taraktatyny ylmy

işini döredýär. „**Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky**“ işi „*adam dünýä inende we hemme ýerlerde berk zynjyrlara baglanandyr*„, diýen **fortissimo (1)has belent owazly,juda gaty sesli 2)saz eseriniň has belent aýdylýan ýeri; bu ýerde epilog mysalynda getirilýär**) bilen açylýar. Bu nähili beýle boldy? Başgaça aýdylanda, häzirkî zaman jemgyýeti özüniň tebigy halyndan, iň uly beýiklik bolan **adamyň-ynsanyň** boýun egdirmesine-gullaşdyrylmagy bilen nädip beýle ýagdaýa düşüp bildi? Russonyň belläp geçişi ýaly, „*ol muny asla bilmeyär*“, ýagny onuň bu tema bilen gyzyklanmak islemeýändigini belläp geçýär, ol bolup geçen hadysalar bilen biygytyýar ylalaşýar, ol öz öňünde goýan maksadyna görä, bu galat ýalanlardan emele gelen jemgyýeti indi haýsy ýol bilen „kanuny we hukukly“ edip boljakdygyny bilmek isleýär. Awtoryň pikirçe, bu diňe . „**Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky**“ işiň üsti bilen amala aşyrylyp bilner. Bu ylalaşygyň baş we esasy meseleleri, her bir adamyň köpçülik bilen birleşip, diňe öz-özüne tabyn bolmagyny we öňküsi ýaly azat hem-de erkin bolup galmagyny üpjün edip biljek assosiasiyalaryň kesgitli, takyk görnüşini tapmaktan ybarat bolupdyr. Bu maksat Russonyň pikirine görä, jemgyýetiň her bir agzasynyň özüniň bu jemgyýetçilik peýdasyna gönükdirilen ähli hukuklary bilen tutuşlygyna döwletiň haýryna alynmagy; özüni tutuşlaýyn şolara bermek arkaly ýetirilýär, her kim özüni beýleki şertlere deň derejede berýärler, çünki şertler hemmeler üçin deňdir we hiç kim olary özüne laýyk getirmegiň pikirini-de etmeýärler. Bu sözlerde Russonyň jemgyýetçilik ylalaşygyna girizen düşüňjeleriniň esasy **sofizmi** (*göräýmäge dogry, emma aslynda bilgeşleýin toslanan, logika ters gelyän pikir*) jemlenendir: bu ýerde **sofizm-** onuň özüne degişli bolmadyk, diňe şol jemgyýetçilik akymynyň alamaty bolýar we Russo onuň esasyny goýujy we ýolabşçysy bolup öňe çykýar. Ylalaşygyň maksady hökmünde azatlygyň saklanyp galynmagy açyk görkezilýär, azatlygyň ornuna bolsa, gatnaşyjylara azatlygyň ýok ýerinde bitewi bir zada tabyn bolmaklyk deňligi hem berilýär.

„**Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky**“ ýoly bilen, ýagny indiwiidumlaryň bitewi bir zadyny peýdasyna üzňeleşmeginde

toparlaýyn we ahlak bedeni, jemgyýetçilik meni, güýç we erk bilen paýlanylan ýagdaýynda emele gelýär. Bu bitewi bir zady onuň agzalary obýektiw manysynda – dowlet, subýektiw manysynda bolsa – ýokary häkimýet ýa-da häkim (hökümdar) diýip atlandyrýarlar. Ýokary häkimýetiň subýektlerini ýola goýup, Russo onuň ugurlaryny anyk kesgitleýär. Ol ilki bilen bölünmesizdir, ýagny hiç kime geçip ýa-da geçirilip bilinmez, bu tassyklama Grosiýiň we beýlekileriň halkyň döwleti ýola goýup, ýokary häkimýeti hökümete berýändigini hakyndaky taglymatlarynyň garşysyna gönükdirilendir. Ýolbaşçynyň saýlanylmagy we oňa öz erkiňi bermek Russonyň gözleri bilen seredilende, esgeriň Watan goragy üçin hakyna tutulmagy ýaly masgaraçylykly hadysadyr. Russo wekilçilikli dolandyryşyň sallançagy bolan Angliýa gynanýar, haýpy gelýär; onuň gözlerinde iňlisler diňe deputatlaryň saýlawlary pursatlarynda azat-erkin bolup, ýöne ýene-de deputatlaryň saýlawlary mahalynda olaryň gulçulygyna geçýärler. Russo wekilçiligi entek asla bilmeýän, bu hakynda hiç hili düşüňjeleri bolmadyk antiki şäher demokratiýasynyň nukdaýnazaryndan esaslanýar. Mundan soňra bolsa ýokary häkimýet bölünmesizdir: bu ýagdaý bilen Russo öz döwletinde ýokary häkimýetiň kanunçykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimýetlerine bölünmegi baradaky giňden ýaýbaňlanan nazarýet taglymatyny ret edýär. Häkimýetiň aýratyn organlara bölünmeginiň tarapdary bolan nazarýetçileri Russo ýapon şarlattanlary (*aldawçy, kezzap*) bilen göniden-göni deňeşdirýär, olar çagany parçalamak gözbagçylygyny (*hilesini*) ony ýokaryk aşak zyňmak bilen hut şol pursatlarda-da hem onyň gapdallaryndan gylyç pyrlap durýarlar, ýöne şeýle-de bolsa, mundan soňra çaga abat we salamat galýar. Ahyrynda bolsa, ýokary häkimýet günäsizdir.

Ýokary häkimýetiň subýekti bolup ähliumumy ygtyýar çykyş edýär, ol hemişe umumy gowulyga ymtylýar we şonuň üçin hem hemişe hakdyr, ýagny dogrudyr. Hakykatda-da, Russonyň özi bu barada şeýle diýýär: „halk hemişe öz bähbidini isleýär, ýöne ony hemişe görüp, duýup bilmeýär, hiç kime halky bozmak, azdyrmak başartmaýar, ýöne ony köplenç ýagdaýda aldaýarlar“. Ýöne Russo bu

gapma-garşy *dialektikanyň (1)nämedir bir zadýň ösüş; 2)tebigatyň we adamzat jemgyetiniň elmydama hereket edýän we üýtgäp durýan ählumumy kanunlary hakyndaky ylym*) kömegi bilen çykmagy mümkin hasaplaýar, ol umumy ygtyýarlykdan hemmelerini ygtyýarlygyny tapawutlandyrýar, ol şahsy ygtyýarlykaryň jemini düzýär we şahsy gyzyklanmalary göz önünde tutýar, eger bu erklerden çetkilerini (*zerur bolmadyklaryny*), ýagny öz-özlerini ýok etmäge mümkin bolanlary çetleşdirseň, onda galyndyda Russonyň pikiriçe, umumy ygtyýarlyk galýar. Umumy erkin hemmelerini erkiniň üstünden dabaralanmagyny guramak üçin, Russo döwletde syýasy we beýleki partiýalaryň bolmazlygyny talap edýär; eger-de olar bar bolan ýagdaýynda-da, onda olaryň sanyny köpeltmek arkaly deňsizligiň önüni almaly, ýagny muny Solonyň, Numanyň amala aşyryşlary ýaly derejede ýerine ýetirmeklige synaşyklary etmeli. Halkyň (*önbaşçynyň*) häkimine berlen şeýle ýokary ahlak bahasyna, oňa şeýle ynamsyzlygyň netijesinde Russo onuň häkimýetiniň çäkleriniň ýola goýulmagy bilen satyn alyp bilmändir. Hakykatda bolsa, ol ýeketäk çäklendirmäni ykrar edýär: häkim öz golastyndakylara jemgyýete peýda getirmejek nähilidir bir gandalyň geýdirilmegini kabul edip bilmez, çünki halkyň häkiminiň özüne bu sowala kazy bolmak hukugy berilýän bolsa, onda ol şahsyýet eýeçiligi taýdan we her bir şahsyň erkinligini göniden-göni ýokary häkimýetiň seredilmegine degişlidir. Russo öz gezeginde mundan hem uzaga gidýär: raýat dinini zerur hasaplaýar. Onuň taglymatlary köpsanly *däldir (olar onuň öz şahsy dininiň iki esasy bilen laýyk gelýär: Hudaýy barlygyna ynam we ruhuň bakylygy hakyndaky taglymatlar)* , ýöne Russo olary her bir raýat üçin hökmany zerur hasaplaýar. Ýokary häkimýet diýip ol, oňa ynanmaýan her bir şahsyň ýa-da raýatyň edil näletkerdeler ýaly çetleşdirilmek hukugyna ygrarly bolýar, bu ýörelgeleri ykrar edip-de oňa ynanmaýanlar ýaly hereket edýänleri-de Russonyň pikiriçe, agyr jenaýatçylary edişleri ýaly, ölüm jezasyna höküm etmegiň tarapdary bolup çykyş edýär, çünki olar kanuny „aldadylar“. Russo häkimden hökümeti tapawutlandyrýar. Hökümet monarhiýa ýa-da gaýry haýsy-da bolsa bir gurluşly bolup biler, ýöne ol nähili hem bolsa, halkyň –

häkiminiň goýanydyr we gullukçysydyr, ol hem her bir wagtda ony üýtgetmäge we çalşyrmaga hukugy bardyr.

Russonyň nazarýetine laýyklykda, bu haýsydyr bir ideýa ýa-da potensial (*güýç, kuwwat*) hukugy boman, eýsem ol durmuşa geçirilmekden daşda däldir, hökümetiň dowam etmegi wagtal-wagtal iň bolmanda gysga möhletleýin bolsa-da meselä ýa-da sowala sezewar bolýar. Halk maslahatyna onuň açylan wagty hemişe hökmany ýagdaýda iki sorag berilmelidir: „häkim bolan halatynda hökümeti saklap galmak amatlymy?“ we „halk üçin administrasiýany ýüklenen (tabşyrylan) adamlaryň ellerinde goýmak amatlymy?“. Häkim bilen hökümetiň arasyndaky gatnaşyklary Russo bar bolan adamyň fiziki güýjüniň we ony herekete (güýje) getiriji psihiki erkinini arasyndaky gatnaşyklara laýyk getirýär. Hökümete diňe olary umumy erke – halkyň işine kybapdaşlykda ýola goýlan kanunlary ýerine ýetirmek degişli bolup galýar.

„Jemgyýetçilik şertnamasy (ylalaşygy) hakyndaky“ işiň ilkinji bölümlerinde jemlenilýän ähli syýasy esas şundan ybaratdyr. Muňa baha bermek üçin Russonyň syýasy teoremasyny onuň özünden öňdäkileriň teoriýasy, esasanda-da, Lokkyň we Monteskýeniň teoriýalary bilen deňşdirmek wajyp bolup durýar. Russo azatlygy saklap galmak üçin jemgyýete tebigy adamy girizip, ony tutuşlygyna özüniň azatlygyny jemgyýetçilik birleşigi üçin pida bermekligi talap edýär we raýatlaryň üstünden gürrüňsiz hakimýetli döwleti döredýär, olar bolsa öz azatlyklaryny dolylygyna döwletiň haýryna bermelidirlər, ony öwezine bolsa olara diňe umumy häkimýetde deň-derman paý galýar. Bu gatnaşykda Russo özünden öň gelyän Lokka, Gobbsa dolanýar, olar Lewiafane döwletiniň absolýutizmini (*ýokary häkimiýetiň çäksiz derejede bir adam tarapyndan edara ediliş formasy*) konstruirleýär; munda tapawut diňe, Gobbs bu esasyda monarhiýa absolýutizmini pugatlandyrmaklyga synanyşýar, Russo bolsa özi bilmezden demokratiýanyň despotizminiň peýdasyna işleýär. Russony entek tankytlamazdan öňinçä, jemgyýetçilik ylalaşygynyň kömegi bilen döwletiň tebigy ýagdaýyndan gelip çykyşyny düşündirmek hakynda pikir edipdir. Ýokarda getirilen seljermede hem görnüşi ýaly, bu

adalatsyzdyr. Russo Lokkdan tapawutlyklykda diňe hukuk döwletiniň gelip çykyşyny düşündirmek isleýär, ýöne Russonyň jemgyýetçilik ylalaşygynyň esasynda esaslanan hukuk döwleti düýbünden döwlet hem dälidir. Russonyň ýokarda beýan edilen syýasy taglymaty özünde Ženewanyň aýdyň we göni täsilerini jemleýär. Ol syýasy durmuşa halkhäkimýetlilikini we deňlik ýörelgelerini girizýär çünki olaryň ählisi onuň Ata Watan duýgulary we ženewa respublikasynyň üsti bilen ýetirilýär, ýöne aglaba halatda Russonyň halk düşünjesi proletariat derejesine deňiç çäklendirilýär: bu ýerde halk diýen pikirde ol onuň iň „ejiz“ we „betbagt“ toparyna ýüzlenip belliklerini nygtaýar. Bu ýere ol özüni-de hasaba almak bilen ol bu gatnaşyklarda halka haýpy gelýän „gynanýan“ adam bolup gatnaşýar. Onuň tassyklaýşy ýaly, hakyky döwlet entek doly kemala gelmedi, çünki publisistleriň hiç biri-de ol hakynda entek doly we düşnükli maglumatlary, teoriýalary öňe çykaryp bilmediler. Halkyň gynançly ykbaly onda täze bir höwesi emele getirýär, ol munda garyplygyň üsti bilen täze ýagşylyk etmek ýollaryny açyp görkezmeklige synansyk edýär. Russo hut şu pikirleri, ýagny syýasy rasionalizmi we sosial duýgurlygy bilen 1789-1794-nji ýyllaryň Rewolýusiýasynyň ruhy önbaşçysy bolýar.

IV. Häzirki zaman demokratiýasy

Häzirki zaman demokratiýasy dowam edýär. XVIII-XIX asyrdan başlanýan dolandyryş formasyndan öz gözbaşyny alyp gaýdýar. Demokratiýa jemgyýetçilik aňny eýelän syýasy aňýet we medeniýet bolup durýar. Jemgyýetiň syýasy ösüşi baradaky hödürlän maksatlarynyň esasy demokratiýa tutýar. Demokratiýa ideýalaryny wagyz etmek bilen köp meşgul bolman, onuň esasy kabul etmek çylşyrymly meseleleriň biri bolup durýar. Syýasy we demokratik pikiriň ösmeginde liberalizm ideýa esasy örän uludyr. Bu syýasy akym esasy ruhy aňýet hökmünde erkin şahsyýet şygaryny baýdak edindi. Liberalizm syýasy akym hökmünde taryhda jemgyýetçilik pikirinde şahsyýeti jemgyýetden we döwletden bölde we ony kanuny we düzgün esasynda “raýat jemgyýeti” we “şahsyýet” diýen uly institutlar girizdi, adamlary deň diýip yglan etdi. Azlygyň hukugyny köpçülikde ýokary galdyrdy. Köpçüliginiň hukugy we bähbidi diýip, bir şahsyýetiň hukugynyň we bähbidiniň kemsidilmegi syýasy ideýa taýdan nädogry diýip düzgünleşdirdi. Şahsyýete fundamental eldegirmesiz hukuklar berlip we tassyklanyp hem-de syýasy ulgamyň baş elementi hökmünde öňe çykaryldy. Angliýa liberal ideýa akymalaryň watany hasaplanýar. Entek Ýewropa döwletlerinde orta asyrlarda çäklendirilmedik monarhiýa dowam edýärkä, inlisler Angliýada özleriniň monarhynyň häkimiýetini çäklendirip bildiler. Şonuň esasy 1215-nji ýylda kabul edilen “Erkinligiň beýik Hartiýasy” özüniň mazmuny boýunça demokratiýadan daşdy. Ýöne raýatlaryň şahsy azatlygy we howpsyzlygy ykrar edilýärdi. (Hiç bir erkin adam bikanun tussag edilip bilinmeýär. Kanun tarapyndan onuň şahsy mertebesi goralýar. Onuň gazanan emlägi eldegirilmesizdir we kemsidilip bilinmez. Hiç kim tarapyndan kowulyp ýa-da başga biz zatlar üçin temmi berlip bilinmez. Diňe kanun esasynda kanunyň hökmürowanlygy esasynda alnyp barmalydyr.) XVI asyrdan Angliýada parlament bardy. 1689-njy ýylda hukuk kanunyň kabul edilmegi bilen kanun çykaryjylyk hukugyny gazandy. Bu döwletde parlamentiň demokratiýalaşmagy üçin 200 ýyl gerek boldy. Sebäbi ol özüniň durkunda orta asyrlar ýokary gatlaklaryň

ýygnagyna meñzeýardi. 2000-nji ýylda häzirki Beýik Britaniýanyň liberal partiýasynyň baştutany T. Bleýeriň partiýasynyň ýeňmegi bilen Ýelizaweta II-niň parlamente ýüzlenmesi esasynda orta asyrlaryň iň soňky öwüşgüni bolan nesilden-nesile geçýän lord bolmak düzgüni ýatyryldy. Onuň üçin 400 ýyl gerek boldy. Liberalizmiň ideýa akymy köp wagtdan bári tejribede demokratiýanyň taglymatyna we hereketine gabat gelenokdy. Irki liberalizmiň aňýetçileri J. Zokk, Ş.Z. Monteskye we başgalar raýatlaryň döwlet dolandyryşyna gatnaşmagy bilen çäklenmän, monarhyň eden-etdiliklerine ýol bermezlik, baý gatlak wekillerine eden-etdiliklerine garşy aňýet alyp barýarlar. XX asyryň liberal demokratiýasyna şu sypatlar häsiýetlidir:

1. Halk köpçüliginiň häkimiýetiň subýekti hasap edilmegi. Ondan başga-da şahsyýetiň hususy gazanjyny goramak. Sebäbi olaryň pikirçe, adamyň syýasy özbaşdaklygynyň esasy ykdysady özbaşdaklyk düzýär. Eger-de ol ykdysady taýdan garyp bolsa, ol özbaşdak pikirlenipbilmeyär. Şonuň üçin 1969-njy ýyla çenli saýlaw geçirilende alynýan emläk senzi-salgudy ýatyryldy.

2. Şahsyýetiň häkimiýetiň baş çeşmesi diýip ykrar edilmeg, şahsyýetiň hukuklarynyň döwlet kanunlaryndan ileri tutulmagy. Şahsyýetiň hukuklary goralmak üçin Konstitusiýada beýan edilyär. Olaryň ýerine ýetirilmegine bolsa garaşsyz sud gözegçilik edýär.

3. Demokratiýanyň häsiýeti özünde zorluk ulanmazlyk bilen düşündirilýär. Munuň esasynda şahsyýetiň özüne ygtyýar berilýär, döwletiň we beýleki adamlaryň işine goşulmalymy ýa-da dälmi.

4. Parlamentarizm. Syýasy taýdan täsiri ýetirmek üçin wekilçilikli organlaryň, hereketleriň bolmagy.

5. Döwlet organlarynyň esasy ygtyýarynda jemgyýetçilik tertip-düzgüni üpjün etmek, raýatlaryň hukugyny we howsuzlygyny goramak göz önünde tutulýar. Raýatlaryň hukuklaryny we jemgyýetçilik ruhy, medeni, ykdysady ugruna goşulmaga ýol berilmeýär.

6. Häkimiýetiň şahalara bölünmegi. Häkimiýetiň deňagramlygyny üpjün edýän kesgitleýji weçäklendiriji şertleriň raýatlaryň gözegçiligini üpjün eder ýaly ýöriteleşdirilen institutlaryň döremegi.

7. Köpligiň azlygyň üstünden belli derejede hukuklaryny üpjün edýän şertleriň döredilmegi, şahsy özbaşdaklygy saklap bilýän şertleriň döredilmegi gerek. Azlyk köplüge boýun bolmaga borçludyr, ýöne azlygyň isleýän meselesinde azlygyň öz özbaşdak pikirini beýan etmäge mümkinçiligi bolmaly. Kanun onuň kepillamasy bolmaly. Şonuň esaslaryny göz önünde tutup, häzirki syýasy akymda liberal demokratiýa ädimleri belli bir derejede adamyň mertebesini beýgeldip, onuň esasy hukuklary bolan özbaşdak pikir etmäge, azatlyga, ýaşamaga, emlägiň eldegirmesizligine hormat goýmalydyr. Şol wagtda-da häzirki zaman syýasy akymlarda demokratiýanyň bu görnüşi halk hökümetini görkezenok diýip tankyt edilýär. Ilkinji nobatda munuň kemçilikleri diýi aşakdakylary belleýärler:

1. Jemgyýetçilik synpy çäklendirmeleri bilen. Bu diýildigi belli bir derejede halk köpçüliginiň hemmesini alanok, esasnam aşaky gatlaklary. Şonuň üçin bu halk demokratiýasyny doly görkezip bilenok.

2. Formal şygar bolmagy. Garyp adamlaryň demokratiýa mümkinçiligi ýok. Bu esasy pullu adamlara niýetlenip durýar. Sebäbi ol demokratiýa ykdysady, jemgyýetçilik prosesleri öz içine almaýar. Şonuň netijesinde jemgyýeti gatlaklara bölýär. Ol hem jemgyýetçilik gapma-garşylygyna eltýär, raýatlaryň bähbidini kanagatlandyрмаýar. Şonuň netijesinde-de azatlygyny we hukugyny goramak pes gatlaklar üçin örän agyr düşýär. Durmuş tejribesinde mümkin däl. Şonuň üçin demokratik dolandyryş ýüzleý bolup durýar. Diňe saýlanan baý adamlara niýetlenendir.

3. Syýasy gatnaşykda şahsyýet belli bir derejede kanun mümkinçiligi bar, durmuş tejribede bolsa şahsyýetleriň mümkinçiligi ýok. Sebäbi wekillikli organlar halkyň adyndan çykyş edip, köpçüligiň bähbidini çäklendirýärler. Ýuwaş-ýuwaşdan köpçüligiň gözegçiliginden çykyp, saýlawly organlar saýlananlaryň (elita) demokratiýasyna öwrülýär. Ol hem öz gezeginde dolandyryjylara öwrülýär. Şonuň netijesinde halk köpçüligi dolandyryşdan daşlaşdyrylýar.

4. Döwletiň ornunyň jemgyýetçilik dolandyryşynda peseldilmegi. Demokratiýanyň esasynda adamlaryň hemme zada mümkinçiligi bar, tejribede bolsa ýok. Döwlet belli bir derejede garawula öwürlip galýar. Hemme zady bazar gatnaşyklary çözmeli diýip, ykdysady nazarýet öňe tutulyp, jemgyýetçilik gatnaşyklary köpçülikleýin peseldilýär.

5. Belli bir derejede şahsyýetiň özbaşdaklygy nygtalýar. Özbaşdaklygyň ornunyň ýokarlandyrylmagy, adamyň köpçülikleýin ykrar edilmegi. Olam öz gezeginde şahsyýeti köpçülikden daşlaşdyrýar, syýasy taýdan egoiz we egisentrizm sypatlary ýüze çykýar. Ol bolsa jemgyýetiň we döwletiň esaslaryny dargadýar.

2. Liberal demokratiýanyň döwletdäki kemçilikleriniň üstüni doldurmak üçin we hakyky halk demokratiýasyny amala aşyrmak üçin köpçülikleýin demokratiýa konseptiýasyny öňe sürýärler. Demokratiýanyň bu taglymaty nazarýet esasynda doly beýan edildi.

Ýöne tejribede durmuşa geçirem sosialistik döwletlerde netije bermedi. Belli bir derejede sosialistik guruýy döwletlerde demokratiýanyň taglymat esasyňy negatiw tejribe bilen baýlaşdyrdylar. Ýöne günbatar ýurtlaryna täsir edip, olaryň jemgyýetçilik syýasy ulgamyny üýtgetdiler. Bu demokratiýanyň beýik wekileriniň biri Ž. Ž. Russo, W.I. Lenin, K. Mitd dagylardyr. Ž.. Ž. Russo (1712-1778) liberal demokratiýany tankyt edýär, esasan hemonuň köpçülikleýin we hususy bölümlere bölünmegini Russonyň pikiriçe, “adam hususy durmuşa giden indiividualist däl-de, ol jemgyýetiň öňdebatyjy agzasydyr” diýýär. Şonuň esasynda bir jemgyýetçilik göwre emele gelýär. Russonyň taglymaty ähli häkimiýetiň halka degişlidigini nygtalýar. Ol hem özbaşdak şahsyýetlerden bitewileşip emele gelýär. Russo obşina teoriýasyny öňe sürýär. Onuň esasynda her bir şahsyýet öz hukuklaryny ýitirýär. Sebäbi ol oňa gerek däl, ol barada döwlet alada edýär, beýleki janly göwreler ýaly özüniň agzalary barada iş edýär. Olar hem öz gezeginde döwletiň bähbidini nygtamaly” diýýär. Russonyň göwrümlü çemeleşmegi gapma-garşylygy hasaba almaýar, şahsyýet bilen döwletiň arasyndaky. Adamlaryň döwlete garşy närazylygyny hasaba alanok. Russo: “Halk köpçüliginiň köpçülikleýin

bähibidini we erkini emläk deňligi üpjün edýär” diýýär. Russo doly hususy eýeçiligiň ýok edilmegine garşy çykyş edenok. Ol çäklendirilmeginiň we möçberiniň azaldylmagy barada çykyş edýär: “Halky bölüp bolmaýar, ol bölünmejek galadyr. Ol bütewidir we köpçülikleýin erke eýedir. Şonuň esasynda-da özygtyýarlydyr. Onuň içinde azlyk we köplik ýokdur” diýýär. Şonuň üçin hem azlygyň bähbidini goramak diýen pikiri ret edýär. “Halk hökümeti bütewi güýçdir. Ony çäklendirip bolmaz” diýýär. “Eger-de kimdir biri köpçüligiň erkine boýun egmese, köpçülik bolup ony güýç bilen goşarys” diýýär. Halk köpçülikleýin jandar hökmünde diňe özüne wekil bolup biler, saýlan adamlarynyň wekilleri däl-de diýýär. “Halk köpçülikleýin pikirleri ýygnaqlarda, maslahatlarda beýan edilipdir. Şonuň esasynda hem kanunlar, hökümetiň işi kesgitlenýär. Hökümetiň işi bolsa halkyň islegini ýerine ýetirmek we tehnikî taýdan hyzmat etmek” diýýär. Russonyň halk özygtyýarlygy hakyndaky ideýalary Fransiýanyň 1791-nji ýylda kabul edilen konstitusiýasynda öz beýenyny tapdy. Fransiýada ýakobin hereketinde köpçülikleýin gymmagy ulanýarlar. Robespýer Russony “rewolýusiýanyň hukuk jarçysy” diýip atlandyrýar. Russonyň totalitar demokratiýa konsepsiýasyny marksizm we leninizm ideýalarynda ulanýarlar. Ony tejribede “sosialistik demokratiýa” diýip atlandyrýarlar. Ol esasanda kommunistik döwletlerde saklanyp galdy. Sosialistik demokratiýanyň esasynda işçiler synpynyň arasynda sosializm gurlandan soň, demokratiýany tutuş jemgyýetde gurup boljagyny öňe sürýär. Sosializm aňyýeti diňe marksistik-leninistik partiýa gurup bilýär. Sosializm demokratiýasynyň esasy mehanizmi sowetleriň üsti bilen halk köpçüligiň erki bilen kesgitlenýär we bellenýär. Sowetlerde kollektiwistik demokratiýasynyň düzgünleri ýygnaqlaryň üsti bilen deputatlara borçnama ýüklemek hem-de köpçülikleýin çözgütleri we kararlary kabul etmek, düzgünleri girizmek we ş.m. üsti bilen amala aşyrylýar. Sosialistik demokratiýa taglymaty hususy eýeçiligi ret edýär. Doly kommunistik partiýa boýun egmegi talap edýär. Tejribede görkezişi ýaly, sosialistik demokratiýa totalitar, awtoritar syýasy reýimleriň gorag keşbi bolup durýar. Iş ýüzünde ähli häkimiýet halka

däl-de, ýokary partiýa, ýolbaşçylara degişli bolup durýar. Köpçülikleýin demokratiýanyň belli bir tapawutlyklary bolmak bilen birnäçe umumy alamatlary bar:

1. Halkyň köpçülik bolup meseläni çözmegi. Halk köpçüligiň belli bir derejede meseläni çözmekde bähbitleriň gabat gelmegi.

2. Halk köpçüliginiň içinde gapma-garşylygyň pes bomagy, köpçüligiň belli bir derejede oppazisiýasynyň bolmazlygy.

3. Azatlygyň düşünişi, köpçüligiň azatlygy bilen düşündirilmegi. Häkimiýete gatnaşygy öndebaryjy, köpçülik bolup deňlikde.

4. Häkimiýetiň totalitar bolmagy, häkimiýetiň absolyutlaşmagy häsiýetinde. Adamyň doly erkinsizligi, azlygyň pikiriniň bolmazlygy, diňlenilmezligi.

5. Adam hukulary diýn düşünje düýbünden ulanylmaýar. Sebäbi meseläniň özi ýok edilýär, ähli zat döwletiň üstüne ýüklenýär.

6. Köpçülikleýin sýýasy gatnaşygyň guralmagy.

7. Sosialistik demokratiýa belli bir derejede ýuridik taýdan syýasy hukuklar takykklanman, jemgyýetçilik şertleriniň döredilmegine gönükdirilýär.

Köpçülikleýin demokratiýa taglymaty öz döwründe tejribe taýdan mümkin dälidigini görkezdi. Olaryň emele gelmegi ýa-da döredilmegine bolan mümkinçilik täze synpyň döremegine alyp bardy, nomenklaturanyň, totalitarizmiň. Olar öz gezeginde şahsy azatlygy basyp ýatyrýarlar. Özbaşdak pikir edýänleri zorluk bilen ýok etdiler. Köpçüligiň erki diýip at berlen synpy, milli umumy halk bähbidi – bularyň hemmesi şygat, rowaýat, belki bir şahsyýetiň ýa toparyň syýasy, hereketlerini aklayan. Sebäbi şahsyýet özbaşdak syýasy herekkete gatnaşyp bilmeýär, sebäbi demokratiýanyň serhedibelli bir meselede köpçülik üçin gizlin ýapykdy. Köpçülikleýin demokratiýanyň käbir meseleleri Russonyň aýtmagyna görä, her bir raýatyň mümkinçiligi bolmaly, köpçüligiň durmuşyna täsir edýän meseleleri çözmäge gatnaşmakda, kanunlary kabul etmekde. Häzirki zamanda oňa uly mümkinçiligi partiýalar berýärler. Demokratiýanyň partiýa taglymaty esasynda döwletiň raýatlary partiýalara gatnaşmak bilen meseleleri

çözmäge gatnaşmak hukugy bar. Köpçülikleýin demokratiýa taglymaty häzirki zaman syýasy tejribede azatlyk babatda şahsyýete mümkinçilikleri berenok. Köplügiň erki diýip atlandyrylýan erk demokratik düzgünlere görä, umumy bähbit diýen düşünje. Hakyky syýasy prosesde rowaýat bolup galýar. Sebäbi köpçülikleýin demokratiýa esasynda emele gelen dolandyryjy gatlak öz bähbitlerini arap, umumy milli bähbitleri iş ýüzünde görkezmeýär. Sebäbi raýatlaryň özbaşdak syýasy işjeňligi basyp ýatyrylýar, demokratiýanyň belli bir çäkleri kesgitlenýär. Ol çäkleriň esasynda “Köpçüligiň pikiri” diýip at berdiler. Häzirki zaman syýasy ýagdaýynda köpçülikleýin demokratiýanyň esaslary Gündogarda köp ulanylýar, gunbatarda käbir alamatlary bar. Ol jemgyýetçilik deňlik diýip düşünilýär. Häzirki zamanda kollektiw demoktariýanyň esasy alamatlarynyň biri mandat taglymaty (plebissit) Günbatarda bar. Bu taglymatyň aňyýet esasynda raýat hukuklary belli bir meselede köpçüligiň tarapyňy arayan meselede razylaşýan ýa-da ýok sowalyna jogap bermekden gelip çykýar. Bu taglymatyň ideýa esasynda Russonyň taglymaty ýatyr. Russo: “Eger-de köpçülige şu kanunlar gerek bolsa, meniň şoňa raýat hökmünde saýlaw islegini kanagatlandyrmaly. Sbabı meniň islegim belli bir derejede köplügiňki bilen gabat gelyänem bolsa, meniň şoňa mümkinçiligim bolmaly.” diýýär. Bu taglymatyň esasy käbir döwletlerde partiýa, gurama nukdaýnazarynda ulanylýar. Meselem: partiýa döwletleri. ABŞ-da, Britaniýada, Ýaponiýada ulanylýar. Partiýanyň maksatnamalarynyň dürliligi raýatlara saýlawyň esasynda döwlet syýasatyna täsir etmäge mümkinçilik gazanýar. Maksatnamalar bolsa halk tarapyndan berlen mandat, isleg, borç diýip düşünilýär. Olary deputatlar saýlawlaryň esasynda düzülen hökümet ýerine ýetirmeli. Deputatlaryň hökümetiň maksatnamalarynyň baglanşygy halkyň erki bilen baglydyr. Häzirki zaman syýasy aňyýetinde demokratiýanyň bu görnüşi syýasy ulgam hökmünde hökmünde belli bir derejede garşy çykýanlaram bar. Onuň esasy sebäbi mandat taglymatynda hakykat bilen hyýalyň gabat gelmeýänligi. Häzirki zaman köpçülikleýin partiýalarynyň özüniň jemgyýetçilik bazasy ýok. Sebäbi olar köpçülikleýin goldawy aljak bolup, wagtlaýyn we mümkin däl maksatnamalary düzýärler. Şonuň

netijesinde köp partiýaly döwletlerde partiýalaryň maksatnamasy biri-birinden tapawutlanýar. Ondan başga-da syýasy barlaglaryň netijesinde partiýalaryň köplügi netijesinde halkyň köp bölegi maksatnamalar bilen tanyş däl we özüniň sesini berende belli bir partiýalaryň nyşanyny ýa-da onuň baştutanyny saýlaýarlar. Şonuň netijesinde plebissit demokratiýany ýa-da partiýa demokratiýasy halk hökümetinden daşda durýar diýip garşydaşlar belleýär. Ylmy tehniki rewolýusiýa netijesinde, halk köpçüliginiň habar almagynyň netijesinde, sosializm ideýalarynyň ýykylmagy netijesinde häzirki zaman syýasy akymda demokratiýanyň ähli btaglymat esaslary XX asyrdaky belli bir derejede özboluşly äheňde hukuk, ahlak, meritebe, owadan durmuş, döwlet kepillnamasy bilen, saglyk adam özygtyýarlygy ýaly meseleler bilen baglanşykly goýulýar. Ondan başga-da häzirki zaman demokratiýasynyň özboluşlylygyny günbataryň plýurolistik demokratiýasy bilen kesgitlenýär. Günbataryň demokratiýasy liberal syýasy ulgamdan ösüp geçdi we özünde birnäçe guramaçylyk esasy düzgünleri we gymmatlyklary bilen kesgitlenýär:

1. Konstitusionolizm-kanunyň esasy goýylmagy.

2. Häkimiýetiň şahalara bölünmegi (ýerine ýetiriji, sud we kanun çykaryjy häkimiýetiň jemgyýetde deňagramlylygyny saklamak, gazanmak; deňagramlylygyny saklaýan jemgyýetçilik institutlaryny gazanmak, habar beriş serişdeleriniň özbaşdaklygy, partiýalaryň, jemgyýetçilik guramalaryň köplügi, söz azatlygy, suduň eldegirmesizligi.)

3. Şahsyýetiň azatlygy (bu azatlyk syýasy, ykdysady, döwlet tarapyndan goralmagy, hukuklaryna eldegirmesizligi)

4. Azlygyň pikirine hormat goýmak (demokratiýa esasyda kabul edilen kararlarda hökman azlyk bolýar. Azlygyň pikirine hormat goýulmaly. Şonuň pikiri belli bir derejede bolar ýaly şert döremegi, onuň özbaşdaklygyny gazanmagy, kanun esasynda goralmagy demokratiýanyň dabaralanmagynyň esasy şertidir.) Häzirki döwürde plýuvelistik demokratiýanyň esasy bazasy bolup, öňki ýaly jemgyýetçilik bähbitleri durmaýar. (Ykdysady, jemgyýetçilik, medeni, dini, köpçülikleýin, territorial, syýasy partiýalar, assosiýalar,

jemgyýetçilik hereketler.) Häzirki zaman esasy, kesgitleýji güýji bolup ideýa akymlaryň sintezi (garyşygy) çykyş edýär. Munuň esasynda bolsa dünýäde emele gelen syýasy akymlardan täze gymatlyklaryň käbir häsiýetlerini özünde birleşdirmegi bolup geçdi.

Hristiançylykdan adama bolan söýgüni, adamlaryňdeňligini, sosializmden adamlaryň sosial üpjünçiligini, sosial goragyny we ş.m. ideýalary esas edip aldy. Plýuralistik demokratiýanyň taglymat esasy häzirki zaman syýasy aňyýetinde esasy subýekt bolup durýar. Subýektiň esasynda demokratiýanyň uly soragy halkyň düşünmegi şahsi we köpçülik demokratiýanyň arasynda. Plýuralistik demokratiýanyň esasynda şahsyýet däl, halk däl syýasatda, häzirki zaman demokratik döwletde esasy hereketlendiriji güýç bolup topar çykyş edýär. Olaryň pikiriçe – topar syýasatyň esasy subýektidir. Indiuid toparsyz-jansyz abstraksiýa. Diňe topar da we topar gatnaşygynda şahsyýet kemala gelýär, onuň bähbitleri kesgitlenýär. Syýasy işde gymatlyk taraplary, ölçegleri emele gelýär. Her bir adam birnäçe toparlaryň wekili: maşgala, okuw-hünär, milli etniki, dini sebitara we ş.m. Toparlaryň üsti bilen şahsyýet öz bähbitlerini goramaga we ýaýmaga mümkinçilik alýar. Halk köpçüligi syýasatyň baş subýektidir. Sebäbi ol çylşyrymly, içki gurluş taýdan gapma-garşylykly, köp milletli, medeniýetli birlik bolup durýar. Plýuralistik demokratiýa aňyýetçileriň pikirine görä, halk köpçüligi syýasatyň baş subýekti bolup çykyş edip bilmeýär diýýärler. Sebäbi halk köpçüligi öz gurluşy boýunça çylşyrymly içki taýdan gapma-garşylykly, özünde birnäçe häkimiýete dalaş edýän toparlary bolany üçin mümkin däl. Plýuralistik aňyýetiň pikirine görä, demokratiýa köplügi göz önünde tutmaly. (şahsyýet, topar, millet, halkyýet we ş.m.) Jemgyýetde köp pikirlik bolmaly. Adamlara birleşmäge mümkinçilik döretmeli. Özüniň pikirlerini we bähbitlerini aýyk aýtmaga mümkinçilik bolmaly. Ylalaşygyň netijesinde deňligi gazanmaly. Syýasy çözgütler adamyň, jemgyýetiň bähbidine gönükdirilmeli. Plýuralistik demokratiýanyň esasynda köplügiň bir taraplaýyn häkimiýeti däl, köptaraplaýyn, ol isleg-arzuw boýunça üýtgap bilýär. Adamlar tarapyndandöredilen toparlar birleşikler köptaraplaýyn pikiriň bolmagyny göz önünde tutýar.

Plýuralistik demokratiýa aňýetçileriň pikirine görä, hiç bir topar özünde syýasy häkimiýeti jemläp bilmeyär we çözgüdikabul edip, bilmeyär. Ol diňe goldaw tapan toparynyň birleşmegi bilen köplügiň gatnaşmagy bilen çözüdi kabul edip bilýär. Çözgüdi kabul edilen karara garşy çykan toparlar birleşip, beýleki topara garşy bolup, olaryň ýetmezçiligini aýdyp, gözegçilik edip, belli bir derejede saklaýjy gural bolup syýasatda çykyş edýär. Syýasatda syýasy çözgütler kabul edilende köpçülik tarapdan azlyk edýän toparlaryň çözgütleri geçmese, adamlaryň syýasy gatnaşygy öndebaryjy bolup, toparlara goşulyp, syýasatyň soňky çözgütlerine öndebaryjy gatnaşýarlar. Şularyň netijesinde syýasy toparlaryň, institutlaryň, birleşikleriň syýasatda we döwletde deňagramlygy emele getirýär. Şeýlekide demokratiýa plýuralistik aňýetçileriniň pikirine görä, dolandyryşyň formasy bolup, jemgyýetçilik toparlarynyň köpdürliligini göz önünde tutýan özüniň bähbitlerini aýdyňlaşdyryp bilýär we bäsleşik esasyda çözgütleri, kararlary kabul edýän we balansyny saklaýan birliklerdir. Demokratiýanyň bu modelinde kabul edilen çözgütler köpçüligiň bähbidini nygtap görkezmelidir, köp pikirliligiň esasynda. Olar adamlaryň, toparlaryň, birleşikleriň bähbitleri esasynda emele gelýär. Plýuralistik demokratiýa aňýetçileriň taglymat, nazaryýet esaslaryny düzseň, şu aşakdaky häsiýetli alamatlary görmek bolýar:

1. Bähbidi arayan topar syýasy ulgamyň merkezi demokratik elementi. Özünde şahsyýetiň hukugyny we azatlygyny kepillendirýän. Öz gezeginde şahsyýet syýasatda ikinji derejede bolýar. Ýöne şahsyýet syýasatyň, häkimiýetiň ilkinji subýekti diýip ykrar edilýär.

2. Köplügiň erki belli bir derejede gapma-garşylyklaryň, toparlaryň birleşikleriň arasynda esasydyr. Kölügiň erki - bu diňe bir gury söz ýa-da şygat däl. Bu adamlaryň we toparlaryň bäsleşigi, bähbitleriň gapma-garşylygy. Bularyň hemmesi köp pikirlilik netijesinde, köp bähbitleri göz önünde tutýan ylalaşyk prosessiň netijesidir.

3. Bäsleşik syýasatda toparlaryň, bähbitleriň, balansydyr. Demokratik syýasy häkimiýetiň jemgyýetçilik esasydyr.

4. Syýasy häkimiýetiň deňagramlygy diňe institutlarda bolman, jemgyýet;ilik durmuş ugurlarda hem bolýar. Onuň esasyňy bazar gatnaşyklary tutýar.

5. Plýuralistik aňýetiň pikirine görä, akyly-başly şahsy bähbit syýasatyň generatory bolup ;ykyş edýär.

6. Döwlet-bu "gijeki garawul" däl. Ol jemgyýet;ilik organy we institutydyr. Jemgyýet;ilik ulgamynyň ähli ugurlaryny gowy depginde işledýän we jemgyýetde durmuş adalatlylygy saklaýan. Plýuralistik demokratiýanyň taglymatynda durmuş, döwletiň nazaryýeti we tejribesi, aňýet esas bolup durýar. Döwlet olaryň pikiri;e, esasy gözeg;ilik institutydyr kanunlaryň we düzgünnamalaryň saklanmagyna gözeg;ilik edýän.

7. Plýuralistik demokratiýa bolmagy ü;in häkimiýetiň şahalara bölünmegi häkmandyr. Jemgyýet;ilik syýasy ulgamy özünde köp institutlary birleşdirmelidir. Partiýa, birleşik, gurama-bularyň hemmesi şahsyýetiň bähbidini nygtamalydyr.

8. Jemgyýetde we jemgyýet;ilik aňynda demokratik gymmatlyklaryň özenini düzýän köp pikirilik pikiriniň azatlyk, hukuk, kanunlara hormat goýmak, jemgyýet;ilik we syýasy institutlara hormat goýmak, demokratik düzgünleriň oýnuna hormat goýmak, şahsyýetiň azat mümkin;iligine hormat goýmakýaly aňýet gymmatlygy bolaýmaly. +u agzalan plýuralistik demokratiýanyň häsiýetli sypatlary bolmasa, ol plýuralistik elitanyň demokratiýasyna öwrülýär.

Plýuralistik demokratiýa taglymaty dünýäniň köp ýurtlarynda ykrar edildi we ulanyldy we ulanyldy. Ýöne onuň aňýetiniň belli bir derejede garşydaşlary hem bar. Garşydaşlarynyň pikirine görä, hakykaty ideýallaşdyrmak köp;üligiň toparlaýyn gatnaşygynyň ýa-da toparlaryň bähbit esasynda toparlaşmagyň, toparlara girmegiň köp;ülik bähbidi esasynda az bolup durýar. Häzirki zaman Ýewropa ýurtlarynda özüniň syýasy bähbitlerini aňlatmak ü;in toparlara birleşýänleriň zany az. +onuň ü;in plýuralistik demokratiýanyň esasynda emele glen häkimiýet köp;üligiň häkimiýeti diýip köp;üligiň bähbidini arayar diýip aýdyp bolmaýar. Ýöne Ýewropada halk köp;üliginiň ýaşayş

derejesi dünýä boýun; a ýokary bolup durýar. †onuň ü;in adamlar syýasata az haýal gatnaşýarlar. Syýasy barlaglaryň görkezişi ýaly plýuralistik demokratiýa halk köp;üliginden daş bolsa-da aňyýet esasynda, şonda-da halk häkimiýeti halk köp;üligine ýakynlaşdyrylýar. Sebäbi syýasy gatnaşyk edýänlere öňdebaryjy syýasy ;özütləri kabul etmäge mümkin;ilik berýär. Plýuralistik demokratiýanyň ýene bir kem;iligi diýip, garşydaşlary syýasy häkimiýete belli bir derejede topar birleşikleriniň hemmesiniň deň gatnaşyp bilmezligine, esasanam teleke;ileriň, biznesiň, harbylaryň, harby senagat;ylaryň, habar beriş serişdeleriniň wekilleriniň, býurokratlaryň, profsoýuzlaryň täsiri ulydyr. Belli bir derejede syýasy taýdan täsir toparlarynyň gurama;lylygyna bagly bolup durýar. Olaryň syýasy taýdan bilimlilikine we hereketleriniň pikirli hereket etmegine bagly bolup durýar. Başga-da ýerine ýetirýän zähmetleriniň häsiýetine hem-de syýasy birleşikleriň mö;berine. Syýasy taýdan gapma-garşy durmagy bolsa syýasy resurslaryň bolmagy bilen düşündirilýär. Ol bolsa jemgyýetde deň bölünen däldir. Meselem: pensionerler, inwalidler, iş;iler - şular ýaly resurslar ýokdur. Emma iri hususyýet;ilere köp zat degişli bolup durýar. häzirkі zaman demokratiýasynda saklanýan deňsizlik onuň esasy sebäbi köp halk köp;üligini aňladýan syýasy birleşmeler ýa-da toparlar özleriniň bähbitlerini häkimiýete dalaş edende takyk aňladyp bilmeýärler hem-de bäsleşikde öz bähbitlerini gorap bilenoklar. †u zatlary bellemek bilen plýuralistik ideýa esasy taglymaty gapma-garşylyk ýagdaýynda goýýar. XX asyr köp döwletler ü;in demokratik synag mekdebi bolgy. Onuň esasynda raýatlar özleriniň durmuş mümkin;iliklerini we syýasy gatnaşygyny hem-de öz bähbitlerini goramagyň synag meýdany boldy. †onda-da plýuralistik demokratiýa adamlar ü;in durmuş mümkin;iligi, özleriniň bähbitlerini aramak goramak ü;in esasy aňyýet bolup durýar. Häzirkі zaman plýuralistik demokratiýa esaslanýan jemgyýetde diňe bir ýokary gatlaklar däl, topar birleşikleri däl, hemme gatlak wekilleri bilim derejesi, durmuş taýdan goraglylygy, boş wagtlarynyň köplügi, syýasy taýdan häkimiýete täsiri uly bolup durýar. Eger-de belli bir

jemgyýet; ilik toparlar özleriniň mümkin; ilik täsiri bolmasa, meselem: pensionerler. Olara öz bähbitlerini aramak ü; in saýlawlar mümkin; ilik berýär. Saýlaw wagty ähli gatlaklaryň seslerinialmak ü; in saýlaw; ylaryň köp talaplaryny ýerine ýetirmeli bolýarlar.

Demokratiýa ge; megiň mümkin; iligi.

Demokratiýanyň häzirki zaman dünýäde ýaýramagy; ylşyrymly we gapma-garşylykly proses bolup durýar. Taryhda belli bolşy ýaly, Afiny döwleti bary-ýogy 200 ýyl ýaşady. +ondan bäri adamlar hi; zat döredenoklar. Syýasy prosesin dowamynda bir sorag ýüze; ykýar. Islendik döwlet demokratiýa taýýarmy? Jemgyýetde ýa-da aýratyn adama näme berip bilýär? Ýa döwletiň ýykylmagymy, eden-etdilikmi ýa-da aztlykmy, ösüşmi? +ol sorag öňki SSSR-e girýän döwletleriň önünde durdy. Demokratiýanyň gymmatlygy häzirki wagtda belli bir derejede durmuş adalatlylygy bilen, deňlikbilen, azatlyk bilen düşündirilýär.

Azatlyk we erkinlik - demokratiýada iň esasy gymmatlyk hasap edilýär. Ýöne müňýyllyklaryň dowamynda azatlyk belli bir derejede ýagşylyk we gowulyk diýip hasap edilmändir. Antik döwrüň beýik akyldary Aristotel hem öz işlerinde ýazypdyr: "Adamlara nähili ýaşamak we nähili özüni alyp barmak mümkin; iligini bermek, dolandyryş formalarynyň iň ýaramazy" diýip belläpdir. Dünýäde käbir siwilizasiýalar azatlygyň nämedigini bilmändirler, jemgyýetden we döwletden aýyry. Meselem: Hytaýa, Ýaponiýa azatlyk düşünjesini XIX asyrdan hristian missionerleri getirýärler. Gündogar jemgyýeti bilen jemgyýet; ilik we syýasy alyp barmak, adamkär; ilik ululary - ki; ileri sylamak, utan; -haýa we temmi bilen baglanşyklydyr. Belli bir derejeden Gündogarda azatlyk jemgyýet we döwlet baglanşyklydyr. Azatlyk meselesinde häzirki zamanda totalitar ulgam hem seresaply; emeleşýär. Onuň esasy gorkusy jenaýatyň köpelmegi we betbagtlygyň köpelmegi bilen baglanşdyrýarlar. Näme-de bolsa häzirki zaman dünýäde köp adamlar öz şahsy azatlygyny pikirlenmän, esasanam syýasy azatlygyny maddy ýagdaýda howpsuzlyga we tertip-düzgüne berýärler. Häzirki zamanda şu ýagdaýyň köpelmegi azatlyga bolan

gatnaşygy peseldýär we demokratiýada gymmatlyk hökmünde doly we üýpli beýan etmek mümkin; iligi azalýar. †onuň ü; in azatlyk adamlar ü; in umumy adamzat gymmatlygy bolup durmaýar. Ýöne demokratiýa şahsyýetde özbaşdak azatlygy bolmasa hem bolup bilýär. †onuň ü; in ýekeje zat alyp galaýmaly. Ol hem adamlaryň deň derejede häkimiýeti saýlap almak mümkin; iliginiň berimegi. Ol syýasy azatlyga degişli bolup, belli bir derejede adamlaryň özbaşdak pikirlenip, syýasy taýdan aň-düşünjesiniň, medeniýetiniň derejesine bagly bolýar. Syýasy aňy we medeniýeti özbaşdak kemala getirmek prosesi bolsa jemgyýetiň däbine, ynamyna, tejribesine, döwletdäki syýasy institutlara, habar beriş serişdelere bagly bolup durýar. Häzirki zaman demokratiýa müňýyllyklaryň dowamynda durmuş adalatlylygy ugrunda göreşip geldi. Onuň esasynda adamlaryň döwlet işine goşulmagy dur. Esasy şygary: Jemgyýet; ilik we döwlet işleri adamyň bagty ü; in". Häzirki zaman syýasaty häzirki adamlara uly täsir edýär. Adamlaryň erkin häkimiýeti saýlamaga bolan gatnaşygy we oňa deň derejede täsir etmegi köp adamlar ü; in derwaýys gymmatlyk bolup durýar. Syýasy azatlykda adamlar özüniň gatnaşmagyny demokratiýanyň gymmatlygy bilen baglanyşdyrýarlar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamasynda we Bitaraplyk syýasatynda adam hukuklaryna we demokratiýa esaslanýar.

V. Syýasy aňýýetiň özboluşlylygy we onuň funksiýalary.

Aňýýet (идеология) - belli bir jemgyýet ; ilik toparyň, gatlagyň, milletiň, indiwiidiň, döwletiň bähbitlerini beýan edýän syýasy, hukuk, dini, ;eper, filosofik garaýyşlaryň ulgamydyr we ol ulgam ahyrky hasapda jemgyýetiň maddy durmuşynyň şertleri bilen kesgitlenýär. Aňýýet jemgyýetiň ösüşine güý ; li täsir edýär, özi-de onuň bu täsir edişiniň güýji aňýýeti ýaýradyjynyň jemgyýetdäki ýagdaýyna baglydyr.

Aňýýet dünýägaraýyşdyr. Aňýýet jemgyýet, döwlet bilen adamlaryň, adamlaryň dürli toparlarynyň, ene-atalar bilen olaryň perzentleriniň, milletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň ruhy esasydyr. Aňýýeti kebsirläp ýasamak mümkin däl. Aňýýet halk köp ; üliginiň jümmüşinde döreýär. Syýasat ; ylar, aňýýeti ýaýradýan institutlar, toparlar ony bir ýere toplap, ile ýaýradýarlar. Wagt ; äginde aňýýeti zorluk bilen boýuna dakmak mümkin. Ýöne onuň soňy pu ; bolýar. Sebäbi ony halk öz ruhunda kabul etmese, adamyň mertebesini galdyrmasa, ol aňýýet ret edilýär. Jemgyýet ; ilik aňynyň önümi, ruhy durmuşynyň formasy hökmünde aňýýet jemgyýet ; ilik durmuşy bilen kesgitlenýär we öz nobatynda oňa ägirt uly täsir ýetirýär. Ol döwlet gurluşynda ykdsadyýeti, ylmy, medeniyeti, bilimi, milli gatnaşyklary ösdürmekde, ýetişip gelýän ýaş nesli terbiýelemekde, daşary syýasatyň konsepsiýasyny işläp düzmekde we ony durmuşa ge ; irmekde möhüm rol oýnaýar. adamlaryň aňyna ornaşmak, aralaşmak we olaryň ynamyna öwrülme bilen aňýýet jemgyýetiň, döwletiň, adamyň, ýaşayyşyň ýokary görterilmegine, ruhy taýdan galkynmagyna öňdebaryjy hereket edýär.

Her bir täze aňýýet mazmuny boýun ; a täze jemgyýet ; ilik şertleriň syýasy taglymat şöhlelenmesi bolup, formasy boýun ; a öňki aňýýet bilen utgaşar. Ýöne onuň dowamy bolmaýar. Döwrüň hakykaty we ruhuna laýyk gelmek bilen, halkyň täze pikirleriniň we ruhy taýdan döredijilik güýjüniň, gujur-gaýratynyň ; eşmesi bolup hyzmat edýär.

"Aňýýet" terminini XVIII asyrdan fransuz alymy A.De Tressi (1754-1836) syýasy sözlüğe, syýasy dolanşyga girizýär. Ol: "Syýasy

aňýýet syýasy aňňyň iň esasy formalarynyň biridir" diýip ýazypdyr. Ýöne aýeti taglymat taýdan dörediji Karl Marks hasaplanýar. aňýýet termini döräninden soň, bu ruhy hadysa bolan dürli garaýyşlar döreýär. Alymlar köplügi oňa dürli kesgitlemeleri berýärler. K. Marksýň pikirine görä: "aňýýet adamlaryň illýuziýasy", onuň esasy nam önüm; iligiň we önüm; ilik gatnaşyklarynyň deň dældigi düzýär. K. Mangeým hem oňa "ýalan islegleriň, göz önüne getirmeleriň toplумы, jemi" hökmünde garapdyr. Ýöne onuň pikiri; e, aňýýet adamlary birleşdirýän, syýasy öňdebaryjylyga iterýän häsiýetnamalary berýär. Amerikan alymy Satzendiň pikiri; e, "aňýýet özünde belli bir maksatlary, syýasy ösüşiň gymmtlyklaryny" görkezýär. P. Moska, P. Mihels, W. Pareto syýasy aňýýeti "häkimiýeti kanunlaşdyrmak, döwletiň işlerine, institutlaryna kanuny esas bermek serişdesi" bolýar diýip belleýärler. +eýle hem aňýýetiň jemgyýeti integrasiýasyň guralydygy baradaky kesgitleme hem giňden ýaýrandyr. Onuň tarapdarlary O. Zemberg, T. Parsons we beýlekilerdir. R. Paýps, B. Stark, Z. Braun we beýlekiler ideologiýanyň aýratyn toparlaryň we indiwidleriň psihologiýasydygyny öňe sürýärler. Aňýýet şahsyýetiň adamlar toparynyň, döwletiň, jemgyýetiň belli bir maksada niýetlenen, rõwşen bagtly geljege alyp barýan baş ýörelgesidir. Ol her bir halkda, döwletde milli bähbidi dünýä gymmatlyklaryna esaslanyp beýan edýän dünýägaraýyşdyr.

XX asyryň ortalarynda D. Bell "ideologiýalaryň soňuny", olaryň bar bolmagynyň manysyzdygyny jar edipdir. "Ideologiýanyň soňy" tersine 60-njy ýyllarda talyplaryň hereketine jogap hökmünde düşünilipdir. Dürli döwürlerde "Jemgyýete, adamlara ideologiýa gerekmi?" diýen sorag ýüze ;ykyp, bu barada örän köp ;ekişmeler bolup ge;ipdir. Bu mesele boýun; a köp alymlar öz pikirlerini aýdypdyrlar. Ýagny olardan biri fransuz alymy Altýuser bolup, ol jemgyýete ideologiýa gerek däl diýen pikiriň tarapdary bolupdyr. Onuň pikiri; e adam ideologiýany ret etse-de, i; inden onuň bilen razylaşýan bolsa, şol adamyň özüne, ynsabyna, öz idealyna ikilik, ikiýüzlilik atdigidir diýip ol aýdyp ge;ýär.

teýlelikde, ähli aýdylan garaýyşlary we kesgitlemeleri jemleseň, syýasy ideologiýa - bu ol ýa-da beýleki toparyň, aýratyn şahsyýetleriň bähbitlerini öňe sürýän we goraýan ideýa garaýyşlarynyň sistemalaşdyrylan toplumydyr. Gysgaja aýdanyňda, syýasy ideologiýa - haýsydyr bir toparyň häkimiýete we bu mynasybetli ol ýa-da beýleki syýasy hereketleriň strategiýasyny göz önünde tutýan doktrina bolup durýar.

Bir wagtlar ideologiýalar häkimiýete dalaş edýän ýa-da häkimiýet artykmaçlyklaryny goraýan sosial toparlaryň we klaslaryň bähbidini goramak we öňe sürmek üçin döredilipdi. Dolandyryjy, agalyk ediji synplar ideologiýany köpçülik aňyny dolandyrmak, öz diýenlerini etdirmek maksady bilen ulanypdyrlar. Häzirki zamanda ilatyň, halkyň informasialaşdyrmak derejesi göze görner ýagdaýda ýokarlanyndyr we ideologiýa bolan zerurlyk pese gaýan ýly görünýär. Ýöne tejribäniň görkeziji ýaly, umumymilli, bütewileşdiriji maksatlary we ideallary paýhasly ornaşdyrmaga ukyply bolan syýasy ideologiýanyň ýoklugy jemgyýetiň ähli gatlaklaryny mäkäm integrirlenmegine päsgelçilik berýär.

Syýasy ideologiýalar adamlaryň özleri tarapyndan formulirlenen özgermeleriň we garaşylýan netijeleri berjek maksatlaryň esasynda paýhasly jemgyýetçilik düzgünini döretmek mümkinçiligini we progresiň ideýalaryny öňe sürýän Magaryfçylyk döwründe ýüze çykyndyr. Adamlaryň maksada okgunly işjeňliginiň mümkinçiliginiň esaslandyrmasy islenilýän jemgyýet barada düşündirişleri görkezýän ideýalar baradaky ylmy talap etdi.

Jemgyýetiň durmuşynda ideologiýalaryň roly olaryň ýerine ýetirýän funksiýalary bilen kesgitlenýär. Ylymdan tapawutlylykda ideologiýalaryň funksiýalary ilkinji nobatda halkyň köpçülikleýin syýasy aňyny eýelemek, oňa jemgyýetiň häzirki we geljekki ösüşlerine baha bermekde öz kriteriýalaryny ornaşdyrmak, syýasy giňişlikde adamlara ugur görkezjek maksatlary we meseleleri kesgitlemeklige syrygýar. Toparlaýyn häsiýete eýe bolup, ideologiýa geçirilýän ýa-da halka hödürülenýän syýasy ugryň, onuň ol ýa-da beýleki synpyň,

milletiň, döwletiň bähbitlerine laýyk gelýändigini aýk obrazyny görkezmelidir.

†unlukda ideologiýa diňe propoganda, ol ýa-da beýleki ideallary we gymmatlyklary ýaýratmak bilen meşgul bolman, raýatlaryň, partiýalaryň we beýleki syýasy assosiýasiýalaryň maksada gönükdirilen özüni alyp barylaryny we hereketlerini kanagatlandyrmalydyr.

Ynama eýe bolan, syýasy dünýägaraýyş hökmünde ýkyş edýän gymmatlyklary öz içine almagy esasynda syýasy ideologiýalaryň aşakdaky funksiýalaryny tapawutlandyrmak mümkin:

1. Oriýentirleme. Munda jemgyýet, sosial progres, şahsyýet, häkimiýet baradaky esasy garaýyşlary öz içine alyp, ideologiýa adamyň işjeňliginiň orientasiýalar we mazmunlar sistemasyny berýär.

2. Mobilizasion. Has kämil jemgyýetiň ideýallaryny hödürlep, syýasy ideologiýalar syýasy işjeňligiň aýrylmaz motiwi bolup ýkyş edýär we jemgyýeti, sosial toparlary olary amala aşyrmaklyga mobilizleýär.

3. Integratiw. Hödürlenýän durmuşyň fundamental suratlandyrylyşynyň äklerindäki syýasy hereketlerine many jaýyp, syýasy ideologiýalar oňa öz masştaby boýunja dürli indiuidual ýa-da toparlaýyn bähbitlere garşy ýkýarlar we şonuň bilen integrirleýän faktor bolup ýkyş edýärler.

4. Amortizasion. Syýasy hakykatlygy interpretirleýän usul bolup, syýasy ideologiýalar haýanda jemgyýetiň, toparyň, indiuidiň bähbitleriniň we olary kanagatlandyrmagyň real mümkinçilikleriniň arasynda gabat gelmezlik, garşylyk ýüze ýkan ýagdaýynda sosial dartgynlygy gowşatmaga kadalaşdyrmaga ýardam edýärler. Höderlenýän ideallar nobatdaky şowsuzlykdan soň indiuidlerde, toparlaryň özünden indiki, täze aktiw hereketlere güýj tapmaga mejbur edýän höweslendiriji mazmun hökmünde ýkyş edýärler.

5. Belli bir sosial toparyň bähbitleriniň öňe sürmek we goramak funksiýasy. Syýasy ideologiýalaryň haýsy hem bolsa bir sosial toparyň bähbitleriniň bazasynda döreýänligi sebäpli, olar şu bähbitleri formulirlemäge we beýleki toparlara beýan etmäge gönükdirilendirler.

Syýasy ideologiýalar bu funksiýalary olary syýasy aňň beýleki formalaryndan (meselem, syýasy psihologiýa) tapawutlandyran 2 häsiýete laýyklykda ýerine ýetirýärler:

1. total derejä (ýa-da globallyga) dalaş.

2. normatiwlik.

Syýasy ideologiýalaryň hemmesi beýleki ideologiýalary basyp ýatymaga, özüniň dünýäni üýtgetmeklige bolan beýik jagyryşy we ony amala aşyrmakda ähli zady ulanjakdygyny jar etmäge ymtylýarlar. Belli bir ideologiýanyň hödürleýän gurşap alýan hakykatyň faktlarynyň interpetasiýasy onuň tarapdarlarynyň gymmatlyklaryny we normalaryny hormatlamagyny talap edýär.

Ideologiýany propaganda wagyz-nesihat bilen garyşdyrmaly däl. Eger ideologiýa özüde syýasy garaýyşlaryň ýaşamaklygynyň, bar bolmaklygynyň formasynda saklaýan bolsa, syýasy propoganda olary ýaýratmagyň esasy serişdesi bolup durýar.

Rasional, teoretik esaslandyrylan ýagdaýlardan başga-da, ideologiýalaryň aglabasy hakykatdan daşlaşmagy özüde saklaýar, we ilata diňe ynanmaklyk galýan maksatlary we idealary özüde jemleýär. Munuň ýaly kollektiwleýin ynamyň az derejesi döwlet syýasatynyň real kursuny ugrukdyran we şonuň üçin ony esasan owadanlaşdyran resmi ideologiýalara degişli. Häkimiýetiň berip bilýän zadyndan köp zada garaşýan we owadan idealyň kömegi bilen özüne mümkin boldugyça köp tarapdarlary çekmäge synaňýan oppozision güýjleriň ideologiýasy utopik garaýyşlaryna ynanmaklygyň uly derejesine eýedirler.

Ideologiýa taraplaýyn subýektleriň özüni alyp barşynyň, has dogrusy, syýasy özüni alyp barşynyň motiwasiýasy formasynda garap onuň demokratik sistemalarda toparlaýyn bähbitleriň konseptualizasiýasynda we olaryň syýasy durmuşa girizilmek etaplarynda ulanylýandygyny bellemek gerekdir. Syýasy ideologiýanyň ýörite syýasy özüni alyp barmaklygyň maksat we ideýa orientasiýasy, ruhy emele gelmekligiň önümi bolanlygy üçin onuň funksionirlemeginiň şu aşakdaky derejelerini tapawutlandyrmak zerur:

1. Teoretika - konseptual. Munda ol ýa-da beýleki synpyň, gatlagyň, milletiň, döwletiň idealaryny, bähbitlerini, gymmatlyklaryny aýyp görkezýän esasy ýagdaýlar formirlenýär. Ideologiýanyň esasy düzgünleri emele gelyär. Gysgaça aýdanynda, ideologiýanyň şu derejesinde uly öwürlişikler bolup geýýär. Jemgyýetler ölýär we direlýär.

2. Syýasy - meýilnamalaýyn. Munda sosial - filosofik prinsipler we ideallar meýilnamalara, şygrylara we syýasy elitanyň taraplaryna öwrülýärler we dolandyryş jözügütlerini kabul etmekde we köpçüligiň syýasy özüni alyp barşyny kadaly ýagdaýda saklamaklygyň ideýa esasy bolup ýkyş edýär.

Ideologiýanyň funksionirlemeginiň bu derejesi öz tarapdarlarynyň syýasy tarapdarlaryny translýasiýa etmek üçin döredilen partiýalaryň, soýuzlaryň, birleşikleriň işjeňligi bilen baglanşyklydyr. Ideologiýa bilen bagly bolan hökümetiň institutlarynyň syýasy agramyny göz önünde tutup, onuň özüni hem "Syýasatyň konstituirleýji elementi" hökmünde wagyz edýärler.

3. Aktuallaşdyrylan. Bu derejede raýatlaryň ideologiýanyň maksatlaryny we prinsiplerini özleşdirmeginiň derejesi we olaryň ol ýa-da beýleki syýasy gatnaşyklarda durmuşa geçirilmegi häsiýetlendirilýär. Gm dünýägaraýyşynyň derejesine eýe bolan we adamlaryň aňynda taryhyň barşyny tertipleşdirip bilýän, olaryň sosial pikirlenşiniň prinsiplerini kesgitleýän ideologiýalar "totaldyr" (K. Mengeým) ýa-da "prognatikdyr". (N. Pulanzas)

Syýasy ideologiýalary 2 esas boýunja tapawutlandyryrlar:

1. sosial syýasy paradigma, ýagny islenilýän jemgyýetiň hödürülenýän modeli boýunja;

2. progressa we onuň amala aşyrylyşynyň tehnologiýasy boýunja.

Eger-de birnji esas syýasy ideologiýalary sagjylara, merkezçilere we jepçilere (prososialistik) bölmäge mümkinçilik berýän bolsa, sosial özgermelere bolan gatnaşygy boýunja olary yzygiderli juňnur rewolýusion özgermeler ugrunda ýkyş edýän radikallara we

öňki esaslandyrylan syýasy düzgüni saklap galmaga ymtylýan konserwatorlara bölmek bolýar.

Magaryfjylyk döwründe döran syýasy ideologiýalar progresiň idealaryny dürlüje esaslandyrypdyrlar we jemgyýetiň dürli modellerini we olary amala aşyrmaklygyň usullaryny hödürläpdirler. Olaryň bu aýratynlygy häzirki zaman döwründe hem saklanýar. Sagjy ideologiýalar progresiň idealaryny azat bäsdeşlik, bazar, hususy eýeçilik we telekeçilik ideallaryna esaslandyrylan jemgyýet bilen baglanşdyrýarlar. Ýöne sagjy syýasy-sosial garaýyşlar birmeňzeş däl. Olar ultrasagjylardan (faşizm we onuň ähli görnüşleri rasizm) başlap tä, liberal demokratlara jenli syýasy ideologiýalaryň giň spektrini öz içine alýarlar.

Íepji ideologiýalar sosial progressi deňligi, sosial adalatlylygy gazanmaklyga, şahsyýetiň hemmetaraplaýyn ösüşi üçin şertleriň döredilmeginde ugrukdyrylan jemgyýetiň mydama özgerip durmagynda görýärler. Ýöne deňlik we adalatlylyk gymmatlyklaryny jepjiler dürlüje düşündirýärler.

Kommunistler jemgyýeti özgermegiň radikal usullaryna has uly ynam bildirýärler, deňligiň we adalatlylygyň meýilnamaly gurnalan ykdysadyýetiň, jemgyýetçilik eýeçiliginiň abraýynda, "zähmet boýunja" prinsipiň amala aşyrylmagynda, şu şertleriň gazanylmagy bilen düşündirýärler.

Sosialistler we sosial demokratlar sosila özgertmeleriň rewolýusion usullaryny ulanmak ideýasyna garşy ýykýanlar we reformalary goldaýarlar. Olar deňligi we adalatlylygy netijeleriň deňligi hökmünde däl-de, "başlangyjalaryň" (срарт) deňligi, ýagny özbaşdak durmuşa gadam basýan indiuidler üçin deň sosial mümkinçilikleriň döredilmegi hökmünde düşündirýärler.

Birinji taryhy ideologiýa liberalizm ideologiýasy bolupdyr. Ony esaslandyryjylar J. Zokk, T. Gobbs, A.Smitt, S.Z. Minteskýe, I.Kant dagylar hasaplanýlar. Olaryň garaýyşlary syýasy, ykdysady, ýuridik we hukuk sferalaryny öz içine alýan liberalizmiň dünýägaraýyş doktrinasyny düzüpdir.

Liberalizm ideologiýasynda esasy orun indiwiidual azatlyk ideýasyna degişlidir. Bu ideýany öňe sürýän alymlar jemgyýet - bu awtonom we öz-özünü dolandyran indiwidlerden düzülen mehanizm diýip kesgitleýärler we adamyň azatlyga, ýaşaýyşa, hususylyga bolan tebigy hukuklarynyň doktrinasyny esaslandyrypdyrlar. Syýasy sferada liberallar iň uly gymmatlyk diýip hukugy hasap edýärler. J.Zokk kanuny häkimiýet diňe halkyň ylalaşygynda gurlup biler diýip ýazypdyr we hukuk döwleti ideýasyny beýan edipdir. Ol niredede kanun bolmasa, şol ýerde azatlyk bolmaz, azatlyk bolsa hususy eýeçilik we onuň eldegirmsizligi üpjün edilende bolar diýipdir. .Z. Montteskýe döwlet gurluşy we ýurisprudensiýa meselelerini juňňur öwrenip, döwlet häkimiýetiniň şahalara bölünmegini we şol şahalaryň hem jemgyýetiň dürli sosial gatlaklarynyň arasynda bölünmegini goldapdyr. Liberalizmiň ykdysady tarapyny A.Smıtt öwrenipdir. Liberazlim azat bazar gatnaşyklaryny, şahsy telekeçilik pikirlerini, "adalatly konkurensiýany" goldapdyr, ykdysady durmuşa syýasy goşulmalara garşy ýykypdyr, adamlaryň hukuklarynyň ýerine ýetirilmegini talap edipdir. Ýöne tejribäniň görkeziji ýaly, bazaryň we bäsdeşligiň jaıklendirilmedik erkinligi adamlaryň arasynda sazlaşykly hereketlerine, ykdysadyýetiň ösüşine getirmändir. XX asyryň birinji ýarymynda (1929-1933) ýüze ýykan krizis liberalizmiň sosila deňsizligiň ösüşini saklamakdaky kemçiliklerini ýüze ýykardy we onuň modernizirlenmegini talap etdi. Şeýlelikde, kalassik liberalizmiň bazasynda neoliberalizm döreýär. Neolibiralizmi ösdürijiler hökmünde J.Milli, J.Keýnsi görkezmek bolýar. Neolibiralizmde döwletiň sosila funksiýalary we onuň ykdysady, sosial sferalara gatşymaklygy giňeldilipdir. Tähli syýasy güýjleriň syýasatyň bütewiligiň esasydygy baradaky tezis öňe sürilipdir. Syýasy sistemanyň esasy biýsanjy hökmünde adalatlylyk, döwletiň hukuk bilen baglylygy, häkimiýetiň ahlak gymmatlyklaryna we prinsiplerine daýanmagy, köpçüligiň syýasy proseslere gatnaşmagy, elitalaryň konkurensiýasy ykrar edilipdir. Şeýlelikde, neoliberalizm döwlet şahsyýeti bazar sistemasynyň funksionirlemesiniň netijelerinden we ýaman işlerde ulanmazlygyndan goramaly pikirini öňe sürýär.

Ideologiýalaryň ýene biri konserwatizmdir. Onuňşol bar bolan döwlet we jemgyýet gurluşlarynyň we dessurlaryň saklanyp galmagyny goldaýar. Esasy gymmatlyklary tertip-düzgün, durgunlyk, tradisionalizm bolup durýar. Konserwatizmiň ykdysady, syýasy we ruhy predposylkalary Magaryfçylyk döwründe we 1789-njy ýylda Beýik Fransuz rewolýusiýasy döwründe ýüze çykýar. Konserwatizm prinsipini ilkinji sistemalaşdyran alym E. Berk. Ol öz "Fransuz rewolýusiýasy barada oýlanmalar" atly işinde rasionalizm, idiwidualizm, bazaryň agalygyny berk tankytlapdyr. Konserwatorlar hususy eýe ; ilik prinsiplerini tebigy ýaşaýyş başlangy ; larynyň ösüşiniň netijesi hökmünde düşündirýärler. Konserwatizmiň syýasy idealy güý ; li döwlet, takyk syýasy stratifikasiýa bolup azatlyk häkimiýete tabyn bolmak bilen düşündirilýär. Konserwatizm ideologiýasyndan ähli zat gysylyp ; ykarlan soň, onuň kämilleşmek zerurlygyýüze ; ykýar. Konserwatizmiň syýasatynyň arşa ; ykyşy we ideologiýanyň täze ösüşi XX asyryň 70-nji ýyllarynda başlanýar.

Neokonserwatizm - jemgyýet ; ilik ösüşiniň täze şertlerine uýgunlaşdyrylan kämilleşdirilen konserwatizm ideýalarynyň esasynda dörän syýasy akymdyr. Neokonsewratizm öňki gymmatlyklary (maşgala, din, ahlak) täze jemgyýet ösüşiniň gymmatlyklary (döredijilikli zähmet, her şahsyýetiň unikallygy, medeniýetiň ; altlandyrylan ösüşi we ş.m.) örän şowly birleşipdir. Neokonserwatizmiň görnükli ideologlary J.Bell, R.Gellen, E.Ýunger, G.Kaltenbruner, R.Aron, A. de Beua.

Kommunistik ideologiýanyň düýbünü tutujy nemes filosofy K. Marksdyr. †onuň ü ; in bu ideologiýany - marksizm hem diýip atlandyryrlar. Bu ideologiýa adamyň adamy ezmegini we ondan boşatmagyň şertiniwe ýollaryny, adamzadyň durmuş deňsizligini, hukuksyzlygyny, kemsidilmegini düşündirmäge ; alşypdyrlar. Adamlaryň jemgyýet ; ilik durmuşynda şahsyýetiň erkana ösmegini ündäpdirler. Marksizmiň XIX asyryň ortalarynda Günbatar Ýewropada ýaýramagy senagat öwürlişiginiň netijesinde proletariatyň döremegi bilen baglanşykly. †eýlelikde K. Marksýň taglymaty proletariatyň ideologiýasyna öwürlipdir. Marksizm radikal ideologiýa hökmünde

häsiýetlendirilýär. Ol täze. kommunistik jemgyýeti gurmakda rewolýusion metodlara ünsi saklanýar.

Marksizmiň ideologlarynyň işlerinde geljekki komunistik jemgyýeti ahlak stimullaryna we başarnygy hemmetaraplaýyn ösüşi we amala aşyrylyşynyň mümkinçiligine esaslanýan, maddy hasaby we girdejini ret edýän täze adamlaryň köplüginde gurup bolar diýip aýdylýar. Sosial sistemanyň dürli etelemntlerini integrirlejek has esasy mehanizm halkyň öz-özüni dolandyryşynyň jemgyýetçilik organlary bolar diýip çaklanyldy.

Kesgitli synpyň we sosial toparyň bähbitlerine esaslanýan kommunizm, konserwatizm, liberalizm ideologiýalaryndan tapawutlylykda faşizm jynsy artykmaçlyklara, milli birliklere daýanýar. Bu bolsa halkyň milli galkynyş maksatlarynyň daşynda integrirlenmegini üpjün edýär. Faşizmiň italiýan faşizmi we nemes nasional sosializmi ýaly görnüşleri tehnologik modernizasiýany amala aşyran jemgyýetiň çuňňur ykdysady krizisi netijesinde döreýär. İşjeňligiň we zähmet bölünşik formalarynyň täze görnüşleriniň ýüze çykmagy öňki öwrenilşen sosial gatnaşyklary we durmuşyň tradision ugrunyň bozulmagyna getiripdir. Sosial gatnaşyklarynyň çylşyrymlylygynyň XX asyryň 20-nji ýyllarynyň ahyrlaryndaky çuňňur ykdysady krizis bilen üsti ýetirilipdir. Zorlugyň aňyrybaş formalaryny ulanmak, jynsparaçlyk, raýatlaryň jemgyýetçilik we şahsy durmuşynyň ähli ýüze çykmalarynyň üstünden mümkin boldugyça gözegçilik etmek faşizmiň esasy häkimiýetli sypatydyr. Faşistik aňyýetiniň merkezinde harby ekspansiýa, jyns taýdan deňsizlik, serdarlary mahabatlandyrmak, döwlet maşynlarynyň hökmüraowanlygy ýaly aňyýetler durýar. Bu ideologiýalar A.Gitleriň 1925-nji ýylda çykan "Maýnkaf" diýen kitabynda doly beýan edilipdir. Italian faşizmi ideologiýasy Mukaddes Rim imperiýasynyň kuwwatyny dikeltmäge synanşypdyr, ýöne o diýen ynandyryjy bolmandyr. Nasional - sosializm bolsa sosial deňlik we adalatlylyk şygarlary bilen birleşip, ariý jynsynyň milli artykmaçlygy ideýasynyň esasynda birnäçe sosial toparlary birleşdirip biljek ideologiýany döredip bilipdir. Öz

ıykyşlarynyň birinde A.Gitler täze jemgyýetiň idealyny şeýle formulirläpdir: "Biz gatlak, nebsi agyryjylyk ahlaklaryndan daş bolan jenaplaryň gatlagynyň saýlawyny geıirmek isleýäris. Ol saýlananlar özüniň iň gowy jynsdan bolanlygyna esaslanyp, agalyk etmäge, öz döredip biljek gatlaklaryny, giň köpıüligiň üstünden öz agalygyny gyşarnyksyz berkitmäge we goramaga bolan hukugyna gowy aň ýetirip bilerler. "Nasional sosializm A.Gitleriň aýdyşy ýaly "paýhasyň jepaly ıäklendirilmelerinden, hapa we öz-özünü himeralar bilen awulamagyň kemsidijiliginden (himeralar diýip ynsap we ahlaklylyga düşündirilipdir), diňe käbirleriň peýdalanyň bilän şahsy garaşsyzlyk we azatlyk talaplaryndan" azat, şahsyýetleriň täze tipini dördeipdir. "Gündogarda ýaşayyş giňişligini giňeltmegiň", "tutuş jynsy azlyklaryň ýok edilmeginiň", "azyk harytlary bilen üpjün edilmeginiň" hasabyna milli nemes döwletiniň ösüşi üıin şertleri döretmek göz önünde tutulýardy.

Tejribede liberalizm ýaly sosial effektiwligi we durmuşa ukyplylygy görkezen ideýalaryň biri-de sosial demokratizm ideologiýasydyr. "Sosial-demokratlar" terminiň özi XIX asyryň ahırlarynda Ýewropada işıi partiýalarynyň emele gelýän wagtynda döräpdir. Aýratyn akym hökmünde XX asyryň 20-nji ýyllarynda öňe ıykypdyr. Sosial demokratizmiň teoretik esaslaryny nemes sosiology E. Bernşteýn (1850-1932 "Sosializmiň predposylkasy we sosial demokratiýanyň meseleleri" (1899) atly işinde beýen edipdir. Munda ol kapitalizmiň öz-özünden ösüşe ukyplydygy baradaky tezisi öňe sürüpdır we şol esasda klassik marksizmiň netijeleriniň rewiziýasyny amala aşyrypdyr. Has soňra E. Bernşteýniň köp ideýalary häzirki zaman sosial demoktariýasynyň syýasy doktrinasyna giripdir. "Demokratik sosializmiň" esasy gymmatlyklary azatlyk, adalatlylyk, raýdaşlyk hasaplanypdyr. Bu gymmatlyklary amala aşyrmak bolsa, bu konsepsiýanyň awtorlarynyň pikiri boýunıa ykdysady, syýasy we demokratiýanyň üsti bilen bolyar.

Häzirki zaman dünýäde beýleki ideologiýalar hem uly rol oýnaýarlar we orun tutýarlar. Hususanda, olarda ekologizm,

nasionolizm, kesgitli bir synpyň bähbitleri bilen bagly bolmadyk ideologiýalar.

VI. Häzirki zaman liberalizimiň ideýasy.

Industrial jemgyýetiň kemala gelmegi bilen adamlaryň aňynda we dünýägaraýşynda düýpli özgerişikleriň bolup geçmegine getirdi. Şahsyýetiň ruhy dünýäsiniň kämilleşdirilmegi, jemgyýetçilik aňynyň ösüp barýan intellektualizasiýasy we rasionalizasiýasy dünýäniň keşbiniň dini we metafiziki taraplarynyň doly syndyrylmasy bolup öňe çykarylyp başlandy. Tebigy ylmy agtaryşlar, filosofik-dünýägaraýş gözlegleri, sosial-syýasy we hukuk nazarýetleriniň, çeper döredijiligiň ýaýbaňlanmagy kemden açyk beýan edilen tertipleýin logika eýe bolup başlady. Tebigy hadysalaryň we prosesleriň berk sebäp-dowamly gatnaşyklary, durnuklylygy, çyzgtylylygy hakyndaky düşünelere esaslanýan nusgawy-ylmy paradigma (özgeriş, üýtgeýiş) tamamlandy. Dünýäniň nusgawy ylmy görnüşi industrial jemgyýetiň mentalitet aýratynlyklarynyň aýdyň ýüze çykması bilen häsiýetlendirilýär. Düşünje hakyndaky pozitiwistik garaýyşlar dünýäniň tebigy haldaky tertibi, ýagny sebäplilik kanunlaryna laýyklykda ösýän hil aýratynlykdygy hakynda bolupdyr. Hut şu logikadan hem „tertibiň“ sosial, ykdysady, hukuk, ahlak taraplary hem kemala gelipdir. Jemgyýetçilik ösüşini köpsanly bolmadyk, matematiki takyk we gapma-garşylykly däl kanunlar arkaly suratlandyrmaga höwes döräp başlapdyr. Hut şeýle pozitiwistik görnüşde hem „nusgawy“ diýlip atlandyrylýan syýasy-sosial ideologiýa kemala gelipdir.

Pozitiwizmiň täsiri astynda „nusgawy“, jemgyýetçilik-syýasy pikirler, ylmylygyň idealy, obýektiwizm berkeýär.

Durnukly berk tassyklamalar döreýär, ýagny ideologik konsepsiýalary progressiw we reaksion formalara bölüp bolýandygy, olaryň „taryhy taýdan anyk“ we „ýalňyş“ hem bolup bilýändigini kesgitlenilýär. Pozitiwistik garaýyşly ideologiýanyň has aýdyň häsiýetleri liberalizmiň nusgawy konsepsiýalarynda öz beýanyny tapypdyr. Bu doktrinalara esas bolup sosial düzgünlilik hakyndaky, häkimýetiň we raýat jemgyýetiniň tebigy ylalaşma ideýalary, taryhy prosesiniň materialistik düşündirilmesiniň mehanistik düşüňjeleri hyzmat edipdir. Öňdebaryjy industrial jemgyýetleriň dünýägaraýyş gönükmelerini beýan etmek bilen liberalizmiň nusgawy konsepsiýalary syýasy-hukuk gurluşynyň ýeketäk kanuny modeli hökmünde halk özbaşdyklygy we demokratiýa hakyndaky ideýalaryna ýüzlendiler. Şunlukda demokratiýanyň üstünligine has wajyp bir meseläniň, ýagny hakyky erkin jemgyýeti döretmekligiň çözgüdi hökmünde seredilipdir. „Erkinlik“ kategoriýasy liberallar üçin diňe bir syýasy däl, eýsem sosial ähmiýetli hem bolupdyr. Erkinlik – ählumumy gowulyklary üçin we sosial adalatlylygyň esasy girewi hökmünde, boşamagyň bolsa – jemgyýetçilik progresiniň esasy ugry hökmünde düşündirilipdir. Şunlukda, tebigatyň we sosial adalatlylygyň çeşmesi hakyndaky dürli hili düşüňjeler, jemgyýetçilik durmuşynyň indiividualistik ýa-da toparlaýyn başlangyjyna ynam, şahsyýetiň azatlygynyň ýa-da „halk köpçüliginiň“ erkinliginiň abraýynyň tassyklanmagy gönüden-göni liberal ideologiýasyny bölekler bölüpdir.

Liberal ideologiýasy ilki başda taryhy ewolýusiýa üçin diýseň wajyp bolan ruhy gymmatlyklar esasynda düzülipdir: adamy özbaşdak şahsyýet hökmünde kabul etmek düşüňjesi, öz-özünü goramak we öz-özünü kämilleşdirmek, şahsy azatlyk ugrunda adamlaryň hemmesiniň deňligi, zalymlygyň hiç bir görnüşiniň hem kabul edilmezligi – esasy ýörelgeleriniň hatarynda durupdyr. Nusgawy liberalizmiň ejiz taraplary hem hut şu ýörelgeleriň indiividualistik düşündirilmesi, ol aýdyň

beýan edilen sosial saýlantgylygy we sosial adalatlylygynyň meseleleriniň konstruktiv seljermesinden ýüz döndermegi bilen bagly bolupdyr. Bu garşylyklary çözmek üçin hem liberal ideologiýasynyň täzelenen, keňşirlenen görnüşü XIX – XX asyryň sepgitlerinde işläp taýýarlanylýar. Ol sosial liberalizm adyna eýe bolýar. Sosial-liberal ideologiýasy „erkinlik“ kategoriýasynyň aýratyn düşündirilmesinde jemlenipdir. Sosial liberalizmiň ideologiýasy industrial jemgyýetiň toparlaýyn gurluşynyň çaprazlygyny ret etmändir, ýöne belli bir ugurda toparlaryň arasyndaky gatnaşygyň sazlaşmagyna we toparlaryň özarabähbitli hyzmatdaşlyklarynyň üsti bilen kadaly ýagdaýy gazanmaga ymtypdyr. Uly özgerişli işler döwletiň ykdysady we sosial gatlaklarynda amala aşyrylyp, şol sanda zähmet kanunçylygynyň giňeldilmegine, sosial ätiýaçlandyрма ulgamyna hem giň mümkinçilikler döredilipdir.

Syýasy pikirleriň ösüş taryhy görnetin bir zada şaýatlyk edýär, ýagny syýasy pikiriniň ýekelikde ol ýa başga bir ideýalardyr nazarýetlerde takyk beýan edilen hem bolsa, sosial taýdan garaşsyz bolup bilmeýär, ýa-da bu ideýalaryň we nazarýetleriň dürli görnüşleri ol ýa başga bir syýasy hadysalary diňe bir düşündirmek bilen çäklenmän, eýsem olara dürli subýektleriň, ilki bilen hem tutuş toparlara, milletlere, syýasy partiýalara weş.m. onuň gatnaşygyny doly beýan edýär. Bu gatnaşyklar subýektleriň syýasy gyzyklanmalarynda, ýagny jemgyýetiň syýasy durmuşynda olaryň ýagdaýlarynyň berkidilmegine gönükdirilen we onuň syýasy ulgamyna görälikde ýüze çykýar. Şunlukda bu hili gyzyklanmalary esaslandyran syýasy nazarýet syýasy ideologiýa bolup öňe çykýar. Her bir syýasy nazarýet öz mazmunynda, şeýle-de onuň sosial ugrukdyrylmasynda laýyklykda ideologikdir. Bu umumy göwrümde özbaşyna dürli taglymatlaryň çylşyrymly çyrmaşyk görnüşü bolup, öňe çykarylýan häzirki zaman jemgyýetçilik-syýasy pikirleriň her hili akymyna degişli bolup durýar. Olaryň

has täsir edijileri liberalizm, konserwatizm, sosial-demokratizm we gaýry akymlardyr.

Liberalizm - azatlyk ideýasy liberalizmiň baş ideýasydyr.

„Döwrebap syýasy ideologiýalaryň her biri liberalizmden başlanýandyr“.¹ Tanymal inlis syýasaty öwrenijisi E. Heýwudyň ýokarda getirilen diýseň takyk belligi bu syýasy pikiriň akymynyň häzirki zaman eýýamynda has-da ýaýabaňlanmasyny we täsirliligini düýpli belläp geçýär. Kä halatda liberalizm seýrek bolmadyk ýagdaýlarda haýsydyr bir ***„metaideologiýa“***, ýagny „özara gapma-garşy gymmatlyklaryň we garaýyşlaryň iňňän uly giňişlik çägin“ gurşap almaga mümkinçiligi bolan we „has şahsy ideologik meseleler babatynda jedellere esas bolup“ hyzmat edýän serişde hökmünde düşündirilýär. Häzirki zaman liberalizmiň gözbaşy nusgawy buržuaz liberalizmde jemlenendir, olar ilki bilen geçen taryhy döwürlerde ýaşap geçen inlis, fransuz, amerikan we rus akyldarlarynyň işleriniň üsti bilen baýan edilendir. Bular J. Lokkyň we A. Smitiň, Ş. Monteskiýeniň we A. Tokwiliň, T. Jeffersonyň, T. Peýniň we A. Gamiltonyň, B.N.Çiçeriniň, N.M.Korkunowyň, W.M.Gesseniň we beýleki görnükli alymlaryň ideýalary we nazarýetleridir. Görnüşi ýaly, liberalizm XVII asyryň ikinji ýarymyndan başlap biziň häzirki döwrümize çenli baý dessurlary toplady. Onuň sosial bazasy bolup geçen taryhy eýýamlarda-da häzirki wagtda-da buržuaziýanyň dürli gatlaklary bolup durýar. Kapitalizmiň, ony beýan edýän buržuaziýanyň ösmegi belli bir degişlilikde liberal syýasy pikirleriň ösüşinde özüniň takyk beýanyň tapandyr. Şunlukda liberalizmiň esasy ideýasy bolup öňki döwürde-de häzirki wagtda-da azatlyk ideýasy bolup galýar, çünki J. Lokkyň tassyklaýşy ýaly diňe bir „tebigy“ däl, eýsem

---

¹ Политология. Москва,. Гардарики., 2007.

„jemgyýetçilik“ ýagdaýlarynda-da „azatlyk galan ähli zatlaryň esasy-özeni bolmagynda galýar“. Hut şu ideýanyň baş ýörelgesi bilen ugurdaşlykda dürli taryhy döwürleriň liberalizmiň wekilleri jemgyýeti, onuň syýasy, ykdysady we ruhy durmuşyny, onuň hukuk we beýleki institutlarynyň alyp barýan işlerini, onuň raýat azatlyklarynyň mazmunyny, ilki bilen bolsa her bir indiwidiň öz garaýyşlaryny we gyzyklanmalaryny erkin beýan etmegi, şeýle-de onuň işiniň azatlygy, hereketleri, dini ynançlary we başgalary diýip aň ýetiripdirler. Bu berlen azatlyklaryň has-da doly möçberde durmuşa geçirilmeginiň dürli ýollary we usullary teklipl edilip gelnipdir.

Häzirki wagtda liberalizmiň nazarýetçileri tarapyndan indiki problemalar giňden ara alnyp maslahatlaşylýar we köplenç ýagdaýda dogry çözüti esasynda çözülýär:

- ❖ şahsyýetiň jemgyýetde azatlygy we onuň hereketleri üçin şahsy jogapkärçiligi we onuň öz işiniň netijeleri;
- ❖ hereket edýän hukuk kadalarynyň mazmuny şahsyýetiň azatlyklarynyň ölçegi ýaly we institutlary ýaly, ýagny adamlaryň arasyndaky jemgyýetçilik gatnaşyklaryny regulirleýär;
- ❖ Lokkyň beýan edişi ýaly, hukugyň we döwletiň özara gatnaşyklary raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny ýuwutmaly däldir;
- ❖ hukuk döwletiniň formulirlenmeginiň esasy ýörelgesi;
- ❖ kanun çykaryjy ýerine ýetiriji we kazyýet häkimýetleriniň (olaryň özara täsirleriniň amatly ýagdaýda saklanmagynyň we gapma-garşylyklary üçin zerur bolanlarynyň tapylmagy) özara hereketi;
- ❖ hususy eýeçiligiň rolunyň şahsyýetiň azatlyklarynyň ykdysady esasy hökmünde we ykdysadyýetiň funksionirlenmegi;

❖ erkin telekeçiligi we erkin bazar gatnaşyklaryny
üpjün edýän şertler;

Şu we beýleki meseleler, ol ýa-da başga bir babatda adamyň hukuklarynyň we azatlyklarynyň meseleleri, hut şol berlen jemgyýetde olaryň durmuşa geçirilmeginiň möçberi bilen baglanşyklydyr, adatça adamlaryň gyzyklanmlarynyň seljerme ýoly bilen derňelýän (syýasy, hukuk, ykdysady, ruhy,), hereket edýän hukuk kadalarynyň we degişli syýasy, hukuk we beýleki institutlaryň işleri.

„Liberalizmiň elementleri“ diýip, indiividualizmi, şahsyýet erkinligini, aňy, deňligi, çydamlylygy, konstitusionalizmi atlandyrýarlar. Bu hususan-da, adamlaryň özlerini alyp barylaryny we işlerini aýdyňlaşdyrmaly bolan, liberalizmiň esasy düşüňjeleri we gymmatlyklarydyr. Bu ýerde „*indiividualizm*“ düşüňjesinde aýratyn-da, „adamyň haýsydyr bir wajyp ölçelip bilinmejek sosial topardan hem ýokardadygy“ hakynda belenilip geçilýär, „*şahsyýet erkinligi*“ düşüňjesi kanunyň çäklerinde onuň öz islegi boýunça hereket etmegini göz önünde tutýar, „*aň*“ şahsyýetiň özbaşyna akylyly-başly çözügütleri kabul edip bilmekligini belleýär, „*deňlik*“ düşüňjesinde aýratyn-da adamlaryň kanunyň önündäki deňligi we syýasy deňligi (mysal üçin saýlaw hukygy boýunça „bir adam – bir ses“ kabul edilýär) ykrar edilýär, şol bir babatda-da liberalizm netijeleriň däl-de, mümkinçilikleriň deňligini hem görkezýär, çünki adamlar hil-hil başarnyklydyr, „*meriokratiýa*“ – liberal şygary göniden-göni „*mynasyp adamlaryň dolandyrmagyna*“ we „*jemgyýetde gowulyklarynyň hökmany adam hyzmatlaryna esaslanmalygyna*“ görkezýär, „*çydamlylyk*“ düşüňjesi bolsa öz gezeginde sabyrlylygy aňladýar, ýagny başga bir adamyň pikirlenmäge, gürlemäge we onuň öz islegine görä hereket etmegini ykrar etmekde jemlenýär, „*jemgyýetçilik ylalaşygy*“ ýa-da „*konsensus*“ „*häkimýetiň we köpçülikleýin gatnaşyklarynyň hökmany erkin häsiýetli jemgyýetçilik ylalaşygyna esaslanmalydygyny*“

görkezýär, „konstitusionalizm“ – bu konstitusiýa işjeň eýermekdir.

Liberalizmiň idealy bolup her bir adam üçin erkin hereketli jemgyýet, syýasy wajyp habar bilen erkin alyş-çalyş etmeklik, döwletiň we ybadathananyň häkimýetiniň çäklendirilmegi, hukugyň hökmürowanlyk etmegi, hususy eýeçiligiň we hususy telekeçiligiň erkinligi öňe çykyar.

Döwletiň esasy roly raýatlarynyň gyzyklanmalaryny we hukuklaryny, olaryň sosial azatlyklaryny gorap bilmekleri göz önünde tutulandyr. Hut şu ýerden hem Kanunyň hökmürowan boljak hukuk döwletiniň kemala gelmegine uly ähmiýet berilýär. Ýöne şeýle-de bolsa, döwletiň raýatlarynyň şahsy durmuşlaryna şol sanda olaryň telekeçilik işlerine hem gatşmazlygy aradan aýrylýar. Bu pozisiýa laissez faire ýörelgesinde hem öz beyanyny tapandyr we ol telekeçileriň ykdysady işiniň we bazar bäsdeşliginiň doly erkinligini, umuman döwletiň olaryň işine goşulşmazlygyny, has takygy ykdysadyýete gatşmazlygyny alamatlandyrýar. Liberallar döwleti „gijeki garawula“meňzedipdirler, ýagny ol raýatlaryň hususy eýeçiligini, olaryň hukuklaryny goraýar we ýurtda tertip-düzgüni kadalaşdyrýar, ony daşky howplardan goragda saklaýar.

Olaryň pikiriçe, adamlaryň ykdysady işleriniň erkinligine olaryň syýasy erkinligi hem kybap gelmeli, şunlukda olaryň syýasy işleriniň erkinligi, syýasy deňlik we hemmeleriň kanunyň önündäki deňligi öňe sürlüpdir we ol hukuk idealy hökmünde görkezilipdir.

Liberalizm mundan ozal döwletiň teoriýalarynyň esasy bolan köpsanly gollanmalary ret edendir, ýagny häkimýete monarhlaryň ylahy hukuklylygy we diniň aň ýetirişiň ýeketäk çeşmesi hökmündäki garaýyşlar. Liberalizmiň fundamental ýörelgeleri indiividual hukuklary (ýaşaýyşa, şahsy durmuşa we hususy eýeçilige), deň hukuklar we kanunyň önünde ählumumy deňlik, erkin bazar ykdysadyýeti, hakyky saýlawlarda

saýlanylýan hökümet, döwlet häkimýetiniň aýdyňlygy girizýär. Bu ýörelgeleri üpjün edip biljek döwlet häkimýetiniň funksiýsý sunlukda minimuma getirilýär.

Liberalizmiň etimologiýasyna we taryhy ulanylşyna seredip geçsek, onda „*liberal*“ latyn *liber* („erkin“) sözünden gelip çykýar. Tit Liwiý özüniň „**Şäher esaslandyrylan wagtyndan bäri : Rimiň taryhy**“ atly işinde pleýbeýleriň (*1. Gadymy Rimde aşaky synpdan bolan, syýasy taýdan deň hukuksyz adam 2.burjuaz--dworýan jargonynda: dworýan gelip çykyşy bolmadyk gatlakdan bolan adam*) we patrisiýleriň (*Gadymy Rimde aýratyn ýagdaýdaky gatlagyň wekili*) toparlarynyň arasyndaky azatlyk ugrundaky göreşi suratlandyrýar. Mark Aweliý özüniň „**Pikir ýöretmelerinde**“ sözün deňlik ýagdaýy we deňhukuklylygyň ykrar edilýän, şeýle-de bir häkimýet we onuň golastyndakylaryň azatlyklaryny has-da goldaýan we hemmeler üçin deň kanuny döwleti hakyndaky şahsy düşüňjelerini beýan edýär. Italýan Galkynyşy döwründe bu göreşler erkin şäher-döwletleriniň we Rim Papasynyň tarapdarlarynyň arasynda gaýtadan tutaşýar. Nikollo Makiawelli özüniň „**Tit Liwiýiň birinji dekadasy hakyndaky pikir ýöretmelerinde**“ respublikan dolandyryşynyň ýörelgelerini doly açyp görkezýär. Angliýada J.Lokk we fransuz Galkynyşynyň akyldarlary azatlyk ugrundaky göreşi adam hukuklarynyň adalgalarynda kesgitläpdirler. Rus diline „liberalizm“ sözi XVIII asyryň soňunda fransuzlaryň „liberalisme“ sözünden geçýär we ol ilki başda „erkin pikirliligi“ aňladypdyr. Onuň ters garaýşy şu güne çenli hem saklanyp galypdyr, ýagny ol özüniň „aşa çydamlylyk, ýaramaz çekijilik“ ähmiýetlerinde galýar. Inlis dilinde „liberalizm“ sözi edil şonuň ýaly başlangyç döwründe ters garaýyşda ulanylypdyr, ýöne wagtyň geçmegi bilen ol hem özüniň bu hili ähmiýetli manylaryny ýitiripdir. Garaşsyzlyk ugrundaky Amerikan urşy taryhda ilkinji gezek öz Konstitusiýasyny liberal döwletiň ideýalarynyň esasynda işläp düzen birinji

halkyň döremegine getirdi, bu ideýanyň aýratynlygy, onda hökümet döwlete ýolbaşçylaryň ylalaşmagy esasynda ýolbaşçylyk edýär. Fransuz buržuaziasy hem Beýik fransuz rewolýusiýasynyň döwründe liberal ýörelgelere esaslanýan hökümeti döretmäge ençeme synanşyklar etdi. 1812-nji ýylda ispan Konstitusiýasynyň awtorlary, ýagny ispan absolýutizmine gatnaşyklarda oppozision (garşy) häsiýetli bolanlar, megerem taryhda ilkinji bolup syýasy hereketiň tarapdarlaryny belli etmek üçin „liberal“ sözüni ulanyşa girizýärler. XVIII asyryň soňundan başlap liberalizm dünýäniň ösen döwletleriniň ählisinde diýen ýaly öňdebaryjy ideologiýalaryň birine öwrülýär.

Liberal ideýalary durmuşa geçirmekligiň ýolunda köp sanly synanşyklar diňe bölekleyin üstünlige eýe bolupdyr we aglaba ýagdaýlarda bolsa ýüze çykýan gapma-garşylykly netijelere (diktaturalara) hem getiripdir. Azatlygyň we deňligiň şygarylary köp halatlarda garadan gaýtmazlaryň penjesine düşüpdür. Liberal ýörelgeleriň dürli ugurlarynyň tarapdarlarynyň arasynda ýiti dawalar ýüze çykyp durupdyr, uruşlar, rewolýusiýalar, ykdysady krizisler we hökümet masgaraçylyklary köpçüligiň ideala bolan garaýyşlaryna lapykeçligini güýçlendiripdir. Bu sebäpleriň güýji esasynda hem dürli döwürlerde „liberalizm“ sözüniň esasynda dürli many-mazmun jemlenilipdir. Wagtyň geçmegi bilen bu ideologiýalaryň esaslarynyň has ulgamlaýyn düşünjesi döräpdir, olar bolsa häzirki döwürde-de dünýäde giňden ýaýrandyr. Syýasy ulgamyň – liberal demokratiýanyň fundamenti bolup durýar.

Ilkibaşda liberalizm hemme hukugyň fiziki we hukuk adamlarynyň ellerinde bolmalydygy hakyndaky hökmanylykdan gelip çykýar, döwlet bolsa gürrüňsiz bu hukuklaryň goralmagy üçin hereket edipdir (nusgawy liberalizm). Häzirki zaman liberalizmi nusgawy kesgitlemäniň çäginde has ähmiýetli görnüşde giňeltdi we özüne köpsanly

akymlary girizdi, olaryň arasynda çuň gapma-garşylyklar bolup durýar we aglaba ýagdaýlarda bolsa dawalar hem yüze çykýar. Bu akymlary hakykatdan-da „Adam hukuklarynyň ähliumumy deklarasiýasy“ ýaly möhüm resminamada beýanyny tapypdyr. Terminologiýa bilen belli edilmegi üçin „syýasy liberalizm“ liberal demokratiýa ugrundaky we ol absolýutizme we awtoritarizme garşydyr; „ykdyşady liberalizm“ – hususy eýeçiligi üçin we döwlet regulirlemesine garşy; „medeni liberalizm“ – şahsy erkinlik we patriotizme ýa-da dine garaýyşlaryň çäklenmelerine garşy aýyrmaga garşy; „sosial liberalizm“ – mümkinçilikleriň deňligi we ykdysady ulanylyşa garşy hereketleri aňladýar. Häzirki zaman liberalizmi ösen ýurtlaryň aglabasynda özbaşyna bu görnüşleriň garyndysyny göz önüne getirýär. Üçünji dünýäniň ýurtlarynda birinji plana adatça „üçünji nesliň liberalizmi“ – sagdyn durmuş sredasy we kolonizme garşy hereketler çykarylýar.

Şahsy erkinlige ymtylma ähli halklaryň wekilleri üçin hemme asyrlarda-da degişli bolupdyr. Munuň aýdyň mysallary hökmünde Gadymy Gresiyadan başlanan häzirki zaman ýewropa şäher- polislerini (*göni manysy:ömrüň, emlägiň we ş. m. strahowaniýe edilenligi hakyndaky dokument*) bolup durýar; olaryň ýörelgesi - „şäheriň howasy azat edýär“diýip olaryň syýasy ulgamy döwletiň we demokratiýanyň hususy telekeçiligiň erkinligi bilen utgaşmanyň köp elementlerini özünde jemleýär. Liberalizm öz gelip çykyşy boýunça gumanizme, ýagny Renessans döwründe döwletde katolik ybadathanasyna garşy çykan, 1688-nji ýylda inlis slawýan rewolýusiýasyna, Wigi döwründe koroly öz islegleri bilen saýlamagy berk talap edipdirler we gaýry ugurlaryna daýanypdyrlar. Bu aýdylanlaryň soňkusy dünýägaraýşyň öňdebaryjysy bolýar, onda ýokary häkimýet halka degişli bolmaly bolupdyr. Doly bahaly liberal hereketler Magaryf döwründe Fransiýada, Angliýada we koloniýal amerikada döreýär. Olar absolýut monarhiýanyň, merkantizmiň (*söwda*

kapitalynyň peýdasyny şöhlelendirýän XV---XVIII asyrlardaky söwda burjuaziyasynyň ykdysady syýasaty), ortodoks diniň we klerikalizmiň (*buthananyň syýasy we medeni täsirini güýçlendirmäge jan edýän reaksiýa akym, ruhanyçylyk*) garşydaş bolýarlar. Bu liberal hereketler ilki bilen konstitusionalizmiň (*ýurdy dolandyrmagyň iň gowy sistemasy konstitusion monarhiýadyr diýip ykrar edýän reaksiýa-burjuaz akym*) we öz-özüni dolandyryşyň esasynda şahsyýetiň hukuk konsepsiýasyny erkin saýlanan wekilleriniň arasy bilen kesgitleýärler.

Liberalizmiň we demokratiýanyň başlangyç pikirleri diňe bir hili görnüşin tapawutlanman, eýsem biri-biri bilen gapma-garşylykda-da bolupdyrlar. Liberallar üçin jemgyýetçilik esasy adam bolup, ol jogapkärçiligi duýýar, ony goramaga dyrjaşýar we onuň üçin özüniň raýat hukuklarynyň ýok edilmeginiň we saklanyp galmagynyň arasyndaky saýlaw ýiti häsiýete eýe bolup durýar. Diňe hususyýetçilik raýat jemgyýetini kemala getirýär, jemgyýetçilik ylalaşygyna gatnaşýarlar we hökümete onuň dolandyryşyna razylyk berýär diýip düşünpdirler. Tersine, demokratiýa tutuş halkyň köpçüliginiň esasynda, şol bir sanda eýeçiligi bolmadyklaryň hem häkimýetiniň formulirleme prosesini aňladýar. Liberallaryň nukdaýnazaryndan, az eýeçilikleriň diktaturasy hususy eýeçilige we şahsyýetiň azatlygynyň kepilligine howp salýar. Demokratlaryň nukdaýnazaryndan bolsa, az eýeçilikleriň saýlaw hukugyndan kesilmegi we olara kanun döredijilik prosesinde öz gyzyklanmalaryny açyp görkezmäge mümkinçilikleriň döredilmegi, boýun egdirme görnüşli bolup bilýär. Köpsanly ajaýyp liberallar (J.Lokk, T.Jefferson we beýlekiler) demokratiýanyň garşydaşlary bolupdyrlar, ol bolsa hakykatynda ABŞ-nyň Konstitusiýasynyň başlangyç redaksiýasynda öz beýanyny tapýar, ol ýerde saýlaw hukugy eýeçilik senzi (*haýsy hem bolsa bir hukukdan peýdalanmaklygy çäklendirýän şert*) bilen utgaşandyr. Liberal – demokratiýa

başgaça poliarhiýa diýip atlandyrylýar we ol wekilçilikli demokratiýanyň esasynda „hukuk döwletiniň“ gurluşynyň jemgyýetçilik-syýasy formasy bolup durýar onda köpçüligiň erki we saýlanan wekilleriniň mümkinçilikleri häkimýeti durmuşa geçirmekden asgyn gelýär, ýagny azlygyň we aýratyn alnan raýatlaryň hukuklarynyň goralmagynyň hatyrasyna ol çäklendirilýär. Liberal – demokratiýa özüniň maksady hökmünde her bir raýata öňa degişli hukuk kadalarynyň, hususy eýeçiligiň, şahsy durmuşyň eldegrilmesizligini, sözüň azatlygyny, ýygnaclaryň we dini ynançlaryň azatlygyna gözegçilik etmek hukugynyň deň üpjün edilmegine goýýar. Bu liberal hukuklar ýokary derejeli kanunlarda (konstitusiýa ýa status (*bir zat baradaky kanun, ustaw*), ýa-da ýokary kazyýet instansiýalary tarapyndan çykarylan prosedent çözgütler) berkidilendir, olarda öz nobatynda dürli döwlet we jemgyýetçilik organlaryny bu hukuklaryň üpjün edilmegi üçin ygtyýarlyklar ýüklenendir. Liberal – demokratiýanyň häsiýetli elementi bolup „açyk jemgyýet“ öňe çykarylýar, ol çydamlylyk, plýuralizm we jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlaryň giň spektrinde bäsdeşlige ukyply bolup durýar. Yzygiderli geçirilip durulýan saýlawlaryň netijesinde, dürli garaýyşlara eýerýän toparlaryň her biri häkimýeti eýelemäge mümkinçilikleri bardyr. Liberal – demokratiýada häkimýetiň başynda bolan syýasy topar üçin liberalizmiň ideologiýasynyň ähli aspektini aýrylyşdyrmak zerurlygy ýokdur (mysal üçin, ol demokratik sosializm üçin hem çykyş edip bilýär), ýöne şeýle-de bolsa ol ýokarda bellenilip geçilen hukuk hökmürowanlygydyr. Ýöne şeýle-de bolsa, döwletiň ýokarda bellenilip geçilen ýörelgesine uýmaklyk ýerliklidir. Bu ýerde liberal adalgasy edil XVIII asyryň soňundaky buržuaz rewolýusiýasyndaky ýaly manyda ulanylýar; her bir adamy häkimýet we hukuk goraýjy organlar tarapyndan göýberilip bilinjek säwliklerden goranmaklygy üpjün edýär. Döwlet gurluşynyň demokratik häsiýeti esasy kanunlarda we ýokary

president çözgütlerde berkidilendir, olar hem konstitusíýany emele getirýärler. Konstitusíýanyň baş maksady döwlet we hukuk goraýjy edaralarynyň işgärleriniň häkimýet ygtyýarlyklaryny çäklendirmeklikden ybarat bolup durýar. Liberal demokratiýanyň adatça köp getirilýän kriteriýalary (ölçegleri) raýat azatlyklarynyň we erkinlikleriniň gornüşine eýedirler. Bu erkinlikleriň aglaba bölegi liberalizmiň dürli akymларыndan alnandyr, emma olar funksional ähmiýete eýe boldular. XIX asyryň ortalaryna çenli liberalizm we demokratiýa biri-biri bilen gapma-garşylykda bolup geldi.

VII. Häzirki zaman dünýäsiniň ösüş meýillerinde syýasy garaýşlar

Russiýa döwletiniň soňky saýlawlarynda (1995-nji ýyl, dekabr) erkin beýan eden saýlawçylaryň dürli syýasy pozisiýalarynyň we meýilleriniň subutnamasy hökmünde Döwlet Dumasyndaky deputatlaryň fraksiýalaryny görkezmek bolup durýar. Olaryň içinde saýlaw birleşikleriniň esasynda formirlenen we Döwlet Dumasyna umumy federal saýlaw okrugsy boýunça **Plýuralizmiň** we birmandatly saýlaw okrugsy boýunça geçen deputatlar birleşikleri ykrar edilip bilinýär. Döwlet Dumasynyň ikinji çagyrylyşynda iki sany deputat fraksiýalary (Kommunistik we Liberal-demokratik) we iki hereketleri (“Ýabloko” we “Rossiýa –biziň öýmiz”) bardyr. Raýatlaryň birleşiklere bolan konstitusion hukuklary plýuralizme göniden-göni gatnaşygy bardyr. Rus raýatlaryň hemmesi jemgyýetçilik birleşiklerine, munuň hataryna syýasy partiýalary we kärdeşler arkalyşyklary hem goşulmalydyr, olara girip, döredip we çykyp bilýärler. Birleşikleriň hereketleri erkindir, döwlet olaryň işlerine goşulmaýar. Olar kanun çykaryjy häkimýetleri tarapyndan ýola goýlan öz düzgünnamalaryna (kanunlaryna) laýyklykda hereket edýärler. Russiýada hiç bir adam zor bilen haýsydyr bir gurama girizilip ýa-da öz islegi bolmadyk ýagdaýynda onda saklanyp bilinmez. Guramalara agza bolmaklyk döwletiň aýratyn hukuklaryna wekilçilik etmeklige esas bolup bilmeýär.

Plýuralizm häzirki bar bolan kanun çykaryjylygyň hukuk namalarynyň hatarynda, ýöne hakykatynda bolmalysy ýaly şeýle yzygiderlilikde bolmasa-da beýan edilendir. Şeýlelikde 1995-nji ýylyň aprelinde jemgyýetçilik birleşmeleri hakynda ilkinji rus Kanuny kabul edildi. Kanun çykaryjy jemgyýetçilik birleşmesiniň astynda raýatlaryň başlangyçlary bilen döredilen we onuň Düzgünnamasynda görkezilen (5-nji madda) maksatlaryň amala aşyrylmagynyň esasynda birleşen erkin,

özbaşdak dolandyrylýan, söwda däl görnüşli formulirlämä düşünilýär. Bu guramalaryň guramaçylyk-hukuk formalary: *jemgyýetçilik guramasy (syýasy partiýalary hem öz içine alýar), jemgyýetçilik hereketleri, jemgyýetçilik fondy, jemgyýetçilik edaralary, jemgyýetçilik hususy işjeňliginiň organy* ilkinji gezek seredilip geçilendir.

Häzirki zaman plýuralizmi Russiýada esasan 80-90-njy ýyllaryň ahryndaky demokratik özgertmeler bilen baglanşykly ýagdaýda ýüze çykan bolup durýar. 1989-njy ýylda ilkinji kanuny suratdaky äşgär, ýagny demokratiýanyň, erkin pikiriligiň, plýuralizmiň şygarlaryny erkin wagyz eden syýasy oppozisiýa döredildi. Olar SSSR-iň halk deputatlarynyň topary bolmak bilen, bu topar meşhur fizik we hukuk goraýjy A.D.Saharowyň daşynda jemlendiler we **Sebitara deputatlar toparyny** döredtiler. Soňlugy bilen onuň agzalary KPSS-iň aglaba oppozision partiýalaryna we hereketlerine ýolbaşçylyk etdiler.

Toparlaýyn-administratiw ulgamynyň we awtoritarizmiň (*häkimiyete gürrüňsiz boýun bolmaklyga esaslanmaklyk*) synmagy plýuralizmiň we başga pikiriligiň zerurlygyny ýüze çykardy, jemgyýetçiligiň üç merkezinde sosial häkimýetler tarapyndan ret edilen ýa-da ýurda asla äşgär bolmadyk teoriýalary we gymmatlyklary ýüze çykardy. Jemgyýeti öwrenijileriň we syýasatçylaryň jeddeleriniň hem-de tassyklamalaryň predmeti bolup her dürli garaýyşlar, düşüňjeler we konsepsiýalar bolup durýar. Bu ilki bilen syýasy-dünýägaraýyş sowallary bilen baglanşykly bolup, has azrak derejede – köpçülikleýin habar beriş serişdelerine, medeniýete we sungata baglydyr.

Siwilizlenen plýuralizm ilki bilen öz beýanyny köppartiýalylykda beýan edýär. Dürli „**reňkli we öwüşginli**“ syýasy partiýalaryň köpdüğine garamazdan, Russiýa Federasiýasynda jemgyýetçilik hereketleriniň köpdürliligi durnukly ýagdaýda däl. Russiýada we GDA ýurtlarynda

partiýalylygyň ýola goýulmagynyň garşylykly taraplary talabalaýyklyk raýat jemgyýetiniň, köppartiýalylyk dessurynyň, erkin pikirliligiň, degişli şahalandyrylan kanun çykaryjylygyň başlangyç bazasynyň ýokdugy bilen delillendirilýär. Umuman alanyňda, plýuralizmiň ösüşi we köppartiýalylyk biziň ýurdumyzda başlangyç derejede durýar. Bu uzakwagtlaýyn, çylşyrymly we gapma-garşylykly we daşary ýurtlaryň tejribesinden görnüşi ýaly, bir däl birnäçe on ýyllyklara uzaýan prosessidir.

Şeýlelik bilen, plýuralizm indiwiđual-şahsyýet aspektine eýedir, haçan-da ol raýatlaryň azatlyklaryny, olaryň ruhy gymmatlyklaryna hormat goýulmagyny, dünýägaraýyş we medeni saýlawlaryny, şeýle-de **„jemgyýetçilik-döwlet“** ugurlaryna, haçan-da ol köppartiýalylygy amala aşyrmaklyga gönükdirilen halatynda, syýasy prosese gatnaşyjylaryň arasyndaky dawaly hadysalaryň siwilizlenen ýoly bilen çözülmegine ymtylma, monopolizme ýol bermezlik we sosial-syýasy ulgamynyň bir nusga getirilmegine gözegçilik eden halatynda doly gymmatyna eýe bolýar.

II. Plýuralizmiň konstitusion ýörelgesi – demokratik we hukuk döwletiniň atributydyr

Şeýle hyzmatdaşlygyň prinsipial mümkinçiligi W.I.Lenin tarapyndan hem amal edilipdir. Gynansak-da, syýasy ýolbaşçylygyň ol ýa beýleki babatda göýberen ýalňyşlyklary ähli rewolýusion-demokratik güýçleriň önünde duran we isleýän özara gatnaşyklaryny weýran etdi, bu bolsa öz gezeginde raýat urşuna we gaýry ýaramaz netijelere getirdi. Munyň esasy sebäplerini bir partiýa tarapyndan sosialistik teoretiki mirasa monopolistik ugura garşy hereketler bilen eýelemäge edilen synaşyklardan görmek bolýar. Bu aýratyn-da maksimalistik **„Kim biz bilen bolmasa, şol hem bize garşy“** şygaryny öňe çykarlanda we durmuşa geçirilmekde has-da aýdyň ýüze çykdy. Çepçileriň we demokratik güýçleriň hyzmatdaşlygy täze häkimýetiň sosial bazasyny bozdy,

bolşewistik partiýanyň we Sowet döwletiniň halkara jemgyýetçiligindäki abraýyna täsir etdi, toparlaýyn garşylykda täze aýlawy getirdi we ahyrky netijede monopoliýada çözügütleriň kabul edilmegini we durmuşa geçirilmegini amala aşyrýar. Rewolýusiýadan soňky döwrüň kynçylyklary, konfrontasiýa ýagdaýynyň amatlylygy daşky howplary bilen baglanşykly bolan we ideologik maksada okgunlylyk bilen bilelikde ugrukdyrylýan we syýasy-terbiýeçilik işleriniň düýpli jemgyýetçilik aňynda üýtgemegine getirdi, halkyň arasynda „**gabalan galanyň urşujysy**“ sindromynyň formulirlenmegine getirdi. Bu zatlaryň ählisi, şeýle-de, öz-özünü dolandyryşyň, adam hukuklarynyň hormatlanmagy, kanunçylygyň ösen dessurlarynyň bolmazlygy döwlet gurluşynda dolandyrylan partiýalarda, jemgyýetçilik guramalarynda demokratik prosesleriň çäklendirilmegine getirdi. Azlygyň (şol sanda ýolbaşçylaryň arasynda-da) öz garaýyşlaryny ýola goýmak synanşyklary bolşewistik partiýada görnetin kesişýärdi. Bu maksatlarda dolandyryjy ýokary gatlaklar üýtgedip gurma döwürüne çenli RKB-niň X gurlutaýynyň partiýalarynyň birliги hakyndaky we 1921-nji ýylyň 16-njy martynda zorluk bilen kabul edilen Rezolýusiýasyna eýerdi. Her bir fraksiýalylygyň ýok edilmegi üçin ol partiýalary döretmäge, şol bir sanda ýolbaşçylyk organlarynda hem gadagan edipdir. Beýle hili çözügüt sosialistik rewolýusiýanyň we proletariýatyň diktaturasynda garşylykly esaslanypdyr. Şeýle-de bolsa, bu ýerde şahsy pursatlary, ýagny ol ýa-da beýleki „ýolbaşçylaryň“ syýasy absolýut liderlige bolan isleglerini hem ünsden düşürmeli däl. Birpartiýalalylygyň oňyn däl netijeleri görnetindir, çünki ol gutulgysyz ýagdaýda döredijilik proseslerini çäklendirýär, ahyrky netijede awtoritarizmi, toparlaýyn-administratiw dolandyryş ulgamyny kemala getirýär. Bu ugurda „**awtonomiýa**“ we „**özbaşdaklyk**“ barada şahsyýetiň azatlygy hakynda gürrüň etmek mümkindir. Häzirki hereket edýän Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasynyň

şuňa laýyk hukuklaryň jemi 17,19,24,29-32-nji maddalarda berkidilendir. Syýasy plýuralizm real, deklaratiw häsiýetde däl, durmuşyň adaty şertlerini üpjün etmägi mümkindir. Sowet konstitusion teoriýasy asla „plýuralizm“ düşünjesini ulanmaýardy, çünki olar ony artykmaç ýa-da biziň jemgyýetimize we ideologiýamyza ters gelýän hökmünde seredýärdi. Şonuň üçin hem ol uzak wagtyň dowamynda biziň kanunçykaryjylarymyz tarapyndan ulanylman geldi. Şunuň bilen baglylykda, siwilizlenen ösüşiň tejribesiniň görkezşi ýaly, syýasy plýuralizmiň häsiýetli „sünki“ adatça bar bolan konstitusion kanunlarynda berkidilýär. Russiýa Federasiýasynda plýuralizm ilkinji gezek has umumy görnüşde döwlet özbaşdaklygy hakyndaky 1990-njy ýylyň 12-nji iýulyndaky Deklarasiýasynda öz beýanyny tapdy, mundan soňra bolsa Russiýanyň konstitusiýasynyň degişli maddalarynda öz beýanyny tapdy. Has yzygiderli we doly wajyplyk häsiýetli bolan plýuralizmiň aspektleri Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasynyň 1993-nji ýyldaky neşirinde (13 we 14-nji maddalar) açyk beýan edilipdir. Syýasy plýuralizm – bu döwlet häkimýet organlarynda wekilçilik ugrundaky syýasy güýçleriň öz aralaryndaky köpdürliliginiň döwam etdirilmegine täsir edýän prinsipdir. Ol gyzyklanmalaryň, talaplaryň arasyndaky dürli jähltli jedelleriň çaknyşmalaryny-da göz önünde tutýar. Syýasy plýuralizmiň jemgyýetçiligiň dürli toparlarynyň gyzyklanmalarynyň köpöwüşginliligini açyp görkezýär. Syýasy plýuralizm diňe bir jemgyýetçilik aňynda ýüze çykman, eýsem syýasy tejribede jemgyýetiň belli-belli gurluşyna degerli ýagdaýda täsir edililikli bolup geçýär we dürli syýasy institutlarda öz beýanyny tapýar: partiýalarda, hereketlerde, frontlarda, assosiasiýalarda, fraksiýalarda, şeýle-de wekilçilik organlarynyň ählisine degişlidir. Syýasy plýuralizm köp babatda eýeçilik görnüşleriniň köpöwüşginliliklerinden, ýaşaýşyň hut özüniň köptaraplylygynyň zerurlygyndan gelip çykýar. Onuň esasy

bolup adamlaryň toparynyň takyk sosial pozisiýalary we gyzyklanmalary, ýagny önümçilikde, alyş-çalyşda, bölünşikde we ýaşaýyş-durmuş işleriniň dürli ugurlarynda hereket edýän bolup durýar. Plýuralizmiň sosial gymmaty onuň indiwide öz pikirini, mümkinçiliklerini belli bir deňligini, jemgyýetiň ähli toparlarynyň çydamlylygyna gatnaşyklarynda üpjün edilýär.

Syýasy plýuralizm köppartiýalylyk, ideýalaryň bäsdeşligi bilen bagly bolyp, Konstitusiasynyň we kanunlaryň çäginde adamlaryň aňlarynda ähli syýasy güýçleriň legal göreşini göz önünde tutýar we ol azlyklara öz gurluşyny, öz oppozisiýalaryny girizip we saklap galmaga hem-de işlerini ony kanagatlandyрмаýan çözgütleri çalşyrmak arkaly mümkinçilik döredýär.

Syýasy plýuralizmiň kömponentleri:

Syýasy ideýalaryň we guramaçylyk görnüşleriniň köpöwüşginliligi;

Monosentrizmiň ret edilmegi;

Adamlaryň partiýalara we gaýry kanuny guramalara girmek erkinligi';

Gapma-garşy garaýyşlara, başga pikirlilige hormat goýmagy;

Oppozision güýçleriň barlygy we olaryň päsgelçiliksiz hereket etmegi;

Merkezi häkimýetiň çäklendirilmegi, häkimýetleriň bölünmegi;

Häkimýetde syýasy gurluşlaryň we beýlekileriň çalşyrylmakmümkinçiligi;

Haýsydyr bir ideologiýanyň döwlet ýa-da hökmany görnüşde ýola goýulmagynyň gadagan edilmegi;

Döwletiň dünýewi häsiýeti (munuň bilen baglylykda hiç bir din döwlet ýa-da hökmany görnüşde çykyş edip bilmez);

Syýasy köpöwüşginliligiň we köppartiýalylygyň ykrar edilmegi;

Ähli jemgyýetçilik birleşikleriniň kanun önündäki deňligi;

Syýasy plýuralizmiň köne dogmalarynyň (1. *köre-körlük bilen makullanylýan subutnamasyz düzgün*; 2. *bir taglymatyň esasy düzgünleri*) we täze gözýetimiň çäklerinde 80-nji ýyllarda jemgyýetçilik ylmalarynda plýuralizmiň diňe bir buržuaz jemgyýetçiliginde syýasy we ideologik mahanizminiň hereketi hökmündäki düşünjesinden hakyky ösüş amala aşyryldy, bu zatlaryň üsti açylmazýndan ozal, plýuralizmiň talaplarynyň, gyzyklanmalarynyň, pozisiýalarynyň, garaýyşlarynyň we olaryň jemgyýeti dolandyryş formalarynda, sosial işjeňligi beýan edilýär. Üýtgedip gurma döwründen öň jemgyýetçilik ösüşiniň köpvariantlylygy hakyndaky sowalyň hut özüniň goýulmagy ideologik ýaramazlyklaryň aglabasyny ýüze çykdy. Taryh alternatiw hilidir diýilip hasaplanylýar we ol tebigy heläkçiliklerde, toparlaýyn-antagonistik şertlerinde, onuň saýlawlara gatnaşmagy mümkindir, sosializm şertlerinde bolsa ol düşünjeleýin saýlanylyp alnan perspektiwa laýyklykda birugurly ýaýbaňlanýar. Ýöne ýurduň gurluşy, ýagny bu ýola ilki düşen merkezleşdirilen hojalygyň çäginde totalitarizme we netijesizlige öwrülýär. Günbatar Ýewropanyň ýurtlarynyň ösüş tejribesiniň görkeziji ýaly, netijeli bolan syýasy ulgamy döretmek mümkin däldir, ony diňe uly günbatar uly doganynyň tejribesine laýyklykda salgylanyp alyp barmak bolýar. Hakykatdan-da, Günbatar Ýewropanyň ýurtlary gutulgysyz ýalňyşlardan we azaşmalardan, häkimýetden öz bähbitli üçin ulanylmagyndan we diktatorlygyndan goragly däldir.

Ykdysady reformalaryň geçirilişi, hukuk döwletiniň döredilmegi sosial maksatlara ýetmegiň ýolunda jemgyýetçiliginde dürli garaýyşlaryň we ugurlaryň bolmadyk ýagdaýynda asla mümkin däldir. Garaýyşlaryň, şeýle-de dürli tankydyň, dürli hili nukdaýnazarlaryň beýan edilmek mümkinçiligi we şertleri bolmalydyr. Şonuň üçin hem plýuralistik demokratiýanyň ösüşi bilen baglanyşykly bolan syýasy reforma jemgyýeti täzelendirmegiň, şeýle-de ykdysady

reformalarynyň wajyp we aýrylmaz elementi bolup öňe çykýar. Plýuralizm düşünjesi öz içine köpsanly anyk, takyk kadalarynyň, sosial guramalarynyň görnüşleriniň, syýasy institutlaryň köplüginini jemleýär. Ony ideýa, pikir, garaýyş sferalary bilen çäklendirmek ýerlikli däl. Iş ýüzünde bolsa, bu adalga entek 80-nji ýyllaryň başynda-da sosialistik jemgyýeti öwreniş ylmynda ters manyda ulanylýardy, çünki ol buržuaz jemgyýetiň häsiýetnamalarynyň bir görnüşidir. Şeýlelikde „**Filosofik ensiklopedik sözlüğünde**“ „**marksizm we leninizm**“ düşüňjelerine görnetin filosofiki we syýasy plýuralizmi ret edýändigini hakyndaky ýagdaý has-da içgin berkidilendir, çünki ol şeýle-de sosial-syýasy gurluşlaryň „**plýuralistik demokratiýanyň**“ absolýutizasiýasynda, ýagny real sosializme garşy goýulan halatynda ýüze çykýar. Bu postulatyň asla jedelsizligi jemgyýetçilik ylmynda tassyklanyldy, şunuň bilen baglylykda jemgyýeti öwreniji alymlar ony diňe tankytlap bilipdirler, sosializmiň bar bolan modeli bolsa öz ýurtlarynda başga modelleriň bolmagyna ýol berip bilmandirler. 1987-nji ýylda SSSR-iň AN-iň Filosofiýa Instituty tarapyndan „**Ideologik plýuralizm: gözýetim we hakykat**“ atly monografiýany çykaryldy. Bu öňe çykarlan filosofik plýuralizmiň esaslaryny idealizmiň we agnostisizmiň (*obyéktiw dünýä we onuň kanuna laýyklyklaryna akyl ýetirmekligiň mümkindigini inkär edýän idealistik filosofik taglymat*) döwrebap şertlerinde özboluşly esaslandyрма hökmünde kesgitlenilýär. Plýuralizm diňe kapitalizmiň häsiýetli aýratynlygy hökmünde seredilýär, onuň esaslarynyň aralaşyklary arkaly bolsa özüniň ekspluatatorlyk hakykatyny örtmäge synaşyklar edýär. Şeýlelik bilen syýasy plýuralizmiň häzirk wagta çenli biziň ýurdumyzyň ylmynda we jemgyýetçilik aňynda buržuaz döwletiň syýasatynyň monopolistik kapitalynyň gyzyklanmalaryna anyk tabynlygynyň bildirmezligi ideologik serişdesi hökmünde seredilip gelindi. Sosialistik jemgyýeti täzeläp durmak prosesi

adaty nukdaýnazara gaýtadan seredilip geçilmegi aglaba teoretiki we amaly stereotiplerinden (*tipografik ýygymyň metaldan, rezinden ýa-da plastmassadan nusgasy*) ýüz döndermekligi talap etdi. „Plýuralizm“ düşündirilmesiniň ignorirlenmegi uzak ýyllaryň dowamyndaky biziň ýurdumyzyň, şeýle-de Günbatar Ýewropanyň ýurtlarynyň jemgyýeti öwrenijileri we syýasy işgärleri tarapyndan işjeň ýagdaýda ulanylyp başlandy. Biziň ýurdumyzda „plýuralizm“ düşüňjesi syýasy leksikasynda 1987-88-nji ýyllarynda girizildi, şunuň bilen baglylykda meseläniň öwrenilmegi bilen bagly ilkinji ädimler ýüze çykarylyp başlandy. Bu hadysanyň içgin gyzyklanlylykda öwrenilmeginiň giň çägi üçin XIX Ählumumy Partiýa Konferensiýasy (1988-nji ýyl, iýul) oňa has-da aýdyň ýol açdy, ol ýerde plýuralizmiň sosializmiň ösüşiniň ýollarynyň obýektiw köpwariýantlylygyna esaslanan we ondan in amatlysyny saýlamak wajyplygynyň tebigy we peýdalylygy ähmiýetli çäreleriň üsti bilen bellenişli geçildi. Plýuralizmiň sowallary Günbatar Ýewropanyň ýurtlarynyň alymlary tarapyndan has-da giňden öwrenilýär. Şeýlelikde, wenger syýasaty öwrenijileriniň pikirine laýyklykda, plýuralizm – bu jemgyýetçilik-syýasy progresiniň gyzyklanmalaryndaky garaýyşlaryň we hereketleriň dialektikasy bolmak bilen ol gummanistik maksatlaryň tejribesinde amala aşyrylyp bilinýär. Ol hem gyzyklanmalaryň çaprazlygyny, taraplaryň nukdaýnazarlarynyň önünde dürli görnüşli jedelleriň bolmagyny göz önünde tutýar. Dürli gyzyklanmalaryň hakykatdan-da durmuşa geçirilmegi köpröwüşli guramaçylyk görnüşlerine getirilýär (*Wengriýada birpartiýalylyk ulgamynda bolup durýardy*). Polýak syýasaty öwrenijileri „plýuralizm“ adalgasyny biraz başgaçarak görnüşde teswirleýärler. Olar onuň polýak jemgyýetiniň dünýägaraýyşlaýyn köpöwüşginliligi hökmünde seredipdirler, çünki ol jemgyýetçilik birleşmelerinde: professional, sebit, aýallar, ýaşlar, ylmy görnüşlerinde ýüze çykarylýar. Mundan başga-da plýuralizmiň

düşünjesi häkimýeti ýerine ýetirilmeginiň koalision (*umumy bir maksada ýetmek üçin döwletleriň, partiýalaryň we ş. m. ylalaşygy, soýuzy, birleşigi*) usuly bilen baglanşdyrypdyrlar. Şonuň üçin hem plýuralizmiň esasy we baş häsiýetnamasy hökmünde syýasaty öwrenijiler dünýägaraýyşlaýyn çydamlylygy, häkimýetiň ýerine ýetirilmeginiň koalision usulyny, dialogy, ylalaşygy hasap edýärler.

Görnükli filosof we syýasaty öwreniji W.Dobriýanow plýuralizmiň dürli sosial ulgamlarda indiki alamatlaryny öňe çykýar:

Aýratyn indiwidleriň, toparlaryň, guramalaryň gyzyklanmalarynyň we gymmatlyklaryň köplügi;

Pikirleriň, garaýyşlaryň, çözgütleri kabul etmegiň wariantlarynyň köplügi;

Hususy eýeçiligiň görnüşleriniň köplügi;

Sosial pozisiýalaryň we rollaryň köplügi;

Plýuralizm bilen bagly dürli garaýyşlaryň seljermesi, bir netijä gelmäge itergi berýär, ýagny onuň düýp manysy jemgyýetiň dürli toparlarynyň köpöwüşginli gyzyklanmalaryny beýan edýän köpsanly pikirleriniň garaýyşlarynyň, pozisiýalaryň köplügi düzýär. Syýasy plýuralizm diňe bir jemgyýetçilik aňynda ýüze çykman, eýsem sosial ýaşaaşynda-da ýüze çykýar, ol jemgyýetiň guramaçylyk gurluşyna degip geçýär we dürli syýasy institutlara öwrülýär: partiýalarda, hereketlerde, frontlarda, assosiasiyalarda, syýasy klublarda, fraksiýalarda, platformalarda, şeýle-de, wekilçilik organlarynyň ählisinde bolýar.

Syýasy plýuralizm öz başlangyjyny (ýa-da dowamyny) eýeçiligiň köpgörnüşli formalaryndan alyp gaýdýar. Plýuralizm monopolizme antipoddyr (başgalaryňka ters gelýän garaýyşlar, häsiýetler). Onuň bilen göreşde deň ölçegli kesgitlenmeyär. Häzirki zaman ösen şertlerinde plýuralizm ruhy sferada has-da göze gelimlidir, çünki ol ýerde hiç kimiň hakyky monopoliýasy

ýokdur we olar aglaba ýagdaýlarda berkidilen düzgünleriň üsti bilen tassyklanylýp kesgitlenilýär.

Syýasy ulgamda plýuralizm merkezi häkimýetiniň , hökimýetiň bölünmeginiň çäklendirilmegini aňladýar. Ýöne şeýle-de bolsa, ol häkimýetiň bir organyny beýlekisine garşy gapma-garşylyga itermeli däl-de, syýasy hyzmatdaşlygyň ýola goýulmagyna ýardam etmeli. Esasan-da, bu aýdylanlar kanunçykaryjy we ýerine ýetirji häkimýetlere degişlidir. Plýuralizm şol bir wagtyň özünde hökimýetiň birnäçe şahasynda bir wagtda gatnaşyga ýol bermeýär (ministr saýlanan deputat, deputatlyk wezipelerinden boşadylýar).

Syýasy plýuralizmiň kesgitlemesi jemgyýetiň demokratizasiýalaşmagynyň, adam mertebesiniň tassyklanylmagynda wajyp serişde bolup durýar. Plýuralizm özünde diňe pikirlenmäniň, meselä düşünmegiň has oňat şertlerini saklap, olaryň çözgüdini saklamaýandygyny göz önünde tutmalydyr. Meseleleriň çözgüdini gazanmak pikirleriň, gyzyklanmalaryň we pozisiýalaryň ylalaşylmagynyň şertlerinde mümkindir, munuň üçin dürli syýasy güýçleriň konsolidasiýasy zerur gerekdir.

Konsolidasiýa üçin başgaça pikirlenýänlere, eger ol prinsipial ideologik garşydaş bolup durmaýan bolsa, onda duşmany däl-de konsensuaneri, ýarany, emma has özge tarapdan, baýlaşdyrjy garaýyşly bolmagy zerurdyr. Başgaça pikirlenmäniň medeniýetini formulirlmek wajypdyr, onuň merkezi bolup her bir gapma-garşy garaýyşa, dürli pozisiýa hormat bilen gatnaşyk bolup öňe çykýar. Başgaça hereketiň garşy hereketlilik däl-de, oňa ýardamçylyk diýlip düşünilmegi has-da wajypdyr. Öwürlişik mehanizminiň işlenilip düzülmegi wajypdyr: **başgaça pikirlenme – başgaça hereket – ýardamçylyk**. Bu bolsa, bu bolsa, mysal üçin, partiýada diňe fraksiýa garşy hereket etmeli däl-de, eýsem olaryň fraksion birligini ýetmeginiň serişdesi bolup biljek konstruktiv işlerine ýardam etmelidigini aňladýar. Bu bolsa elbetde, esasan, döwlet häkimýeti ugrundaky partiýalara syýasy

göreşinde aradan aýrylmaly däl. Ýöne siwilizlenen görnüşde bu göreş öz dalaşgärleri üçin däl-de (adatça kemsidiji äheňde); öz maksatnamalary we platformalary, ýagny öz syýasy dalaşgärleriniň maksatnamalarynyň we platformalarynyň kemçiliklidigini baradaky subutnamalar bilen delillenenler üçin hem alnyp barylýar. Göreşiň özge görnüşleri eýýäm syýasy plýuralizmiň çäginde çykýarlar we syýasy ekstremizmiň (*köplenç syýasy garaýşa tarapdarlyk*) alamatlaryna eýe bolup başlaýar.

Demokratizmiň we sosializmiň gatnaşygynyň meselesi birnäçe dürli görnüşli nukdaýnazarlary emele getirdi, olaryň tankydy syny bu ýagdaýda maksadalaýyk däl. Raýatlaryň goraglylygynyň kanunyň we döwletiň aralaşmagynyň önündäki deňligi – liberalizmiň bu uniwersal ýörelgeleriniň taryhy taýdan demokratiýa üçin göreşiň ösüşiniň hereket faktorlaryna üýtgemegi arkaly bolup bilýär.

Assosiasiýalaryň azatlygy şeýlelik bilen plýuralizm üçin täze gözyetimleri (mümkinçilikleri) açýar. Bir tarapdan, ol erkin esasyda birleşmäge ymtylma bilen belli edilýär we bu ugurda ol bazaryň hususy aýratynlykdan mahrum edilmeginine garşy durýar we öz ugrunda deňsizligi ýeňip geçmegi dabaralandyrýar. Beýleki bir tarapdan bolsa – atomizirlenen şertnama – individual gatnaşyklaryň çägi bilen çäklenmeýär, gaýta ykdysady we döwlet ulgamlarynyň derejesine çykýar, olaryň çäklerinde partiýalara we kärdeşler arkalaşyklara olaryň ilkinji manysynda ýer tapylmaýar. Bu ýerde syýasy ýaranlary, dolandyryşyň iýerarhik (köpbaşgançaklylyk) gurluşy we guramaçylykly zähmetiň dürli gurluşlary göz önünde tutulýar.

Şeýlelik bilen, plýuralizmiň, sosializmiň we köpçülikleýin jemgyýetiň arasyndaky gatnaşyk biziň bu ýerde seredip geçmek islän meselämiziň gutarnykly parametrlerini belli edýär. Hakykatdan-da, eger döwrebap partiýa köpçülikleýin jemgyýetde plýuralizmiň täze keşbini açyp görkezýän bolsa, onda işçileriň kärdeşler arkalaşyklary –köpçülikleýin

jemgyýetiň täze keşbini açyp görkezýär. Bu ýerde köpsanly meseleler ýüze çykarylýar. Aslyýetinde, partiýa wekilleriniň we ähmiýetli toparlarynyň wekilleriniň arasynda gyzyklanmalaryň güýçlendigi saýy birligi saklamak has-da kynlaşýar. Eger özbaşdaklyk sferalary baradaky sowal jedelli bolup galýan bolsa, onda bar bolan zatlaryň tertibiniň saklanylmagy bilen gyzyklanýan regulirleýji güýçleriň özaragatnaşygy ulgamy degişlilikde funksionirlenmeýär, ol bolsa jemgyýetiň plýuralistik keşbini has-da ýoýýar. Hut şu jähtden hem häzirki wagtda plýuralizm we sosializm üçin ähli howp jemlenendir: ol hereket edýän häkimýet gurluşlarynyň, assosiasiýalaryň raýat jemgyýeti bilen gatnaşyklarynyň prosesinden aýratyn bir artykmaçlyk almak ýa-da gazanmak ugurly synanşyklary, bu prosesi meseleleri çözmekligiň açyk güýç ugruna ugrukdyrmak arkaly has-da ýaramazlaşdyrylýar.

Şeýlelik bilen azatlyga we adam mertebesine tarap alnyp barylýan hereket hakykatdan-da öňden gürrüňi edilýän bu hili joşgunlaryň mümkinçilikleriniň krizisiniň önünde togtar ýa-da biz hem alym we syýasaty öwreniji A.Pissorno bilen birlikde **„Günbataryň beýik syýasy döredeni – plýuralizm – biz üçin şol dolandyrylýan güýçleriň syýasynyň gizlinligi we raýatlaryň indifferentliliginiň bihaýalygynyň ösmegine päsgel bermek üçin wezipedir“** diýmegimiz galýar.

Her bir ýagdaýda-da, kollektiwleýin hukuklaryň ulgamynyň ösüş prosesi diýlip düşünilýän, raýatyň we döwletiň arasynda bar bolan *monistik (dünyäniň esasynda ýeke-täk bir başlangyç bar diýip ykrar edýän filosofik sistema, ugur)* arabaglanşygy gaýtadan seretmegi talap edýän sosial raýatlylyk eýýäm demokratik jemgyýetleriň plýuralizminiň ähli häzirki zaman gapma-garşylyklaryny we mümkinçiliklerini şol bir wagtda birlikde ýüze çykardy. Bu ýerden gelip çykýan assosiatiw plýuralizm plýuralistik jemgyýetiniň şertlerinde subýektleriň sosial hereketlerine jogapkärçiligi baradaky meseleleri goýýar we ony geljekde-de özüniň wezipesi edip goýar. Faşizm,

nasizm we stalinizm dürli görnüşlerde bu meseläni plýuralistik jemgyýetiň öz-özünü dolandyryş insititularyny basyp almak arkaly çözüpdiler.

VIII. T.Kampanellanyň ideal döwlet baradaky syýasy garaýyşlarynyň ähmiýeti.

XVI-XVII asyrlarda syýasy we hukuk bilimler ýagny utopiki sosializmi öňe sürüjiler: Tommazo Kampanella, Tomas Mor öňe saýlanýarlar. Olar edil T. Mýunser ýaly ideal jemgyýet baradaky utopiki pikirleri öňe sürüpdirler.

Bu pikiri öňe sürüjiler adamlara kapitalistik gurluşyň azatlygy, deňligi berip bilmejekdigini görkezdiler. Bu barada W.I.Lenin şeýle diýýär: "Ýöne utopiki sosializm dogry ýoly görkezip bilmeýär. Ol kapitalizmdäki hakyna tutulan işçileriň gulçulygynyň nämedigini anyklap bilmedi, olaryň ösmeginiň kanunylygyny açyp bilmedi, täze jemgyýeti döredip biljek jemgyýetçilik güýjüni tapyp bilmedi". Diňe Karl Marks bilen Fridrih Engels sosializmiň jemgyýetiň ösüşiniň, proletariatyň (işçi synp) synpara göreşiniň netijesidigini, onuň diňe bir arzuwçyllaryň oýlap tapan pikiri daldigini subut etdiler, olar sosializm baradaky piker utopiýadan ylma geçirdiler.

Utopiki sosializmiň gelejegi örän haýran galdyrdy. Jemgyýetçiliginiň deňsizliginiň, zähmetkeş halk köpçüliginiň üstünden basylmagynyň ösüşi kapitalizmiň başlangyç periodyndan güýçlenýär, ol özleri üçin täze jemgyýetçilik gurluşyna tutuşlaýyn geçmäge ymtylmaga çagyrdy we olaryň diýýän jemgyýetinde hususy eýeçilik, zorluk we adamyň admyň üstünden ekspluatatorçylyk etmegi bolmaly däl diýdi.

Utopiki sosialistleriň işlerinde döwlet we hukuk işleri gaýtadan işlenen görnüşdedi.

Utopiki sosializmiň syýasy-hukuk ideologiýasy T.Mor bilen Kampanellanyň nukdaýnazaryndan täze işçi synpynyň elementlerini özünde jemlemekden ,

ekspluatator synpynyň, şol sanda buržuaziýanyň ideologlarynyň syýasy teoriýalaryna garşy durýar. Bu öz-özünden düşnükli. Döwlet babatyndaky täze garaýyşlara hususy eýeçilige garşy çykýan jemgyýetçilik gurluşynyň tankytlamalary we ret etmeleri getirip bilmeýärdi. Çünki olaryň köki, esasy Fridrih Engelsiň belleýşi ýaly çuň, maddy, ykdysady faktlarda ýatandyr.

Italiýada utopiki sosializm ideasyny Tommazo Kampanella (1568-1639 ýý) beýik akyldar we Italiýany daşary ýurt ýer eýelerinden azat etmek ugrunda göreşiji. Ol "Gün döwleti" işiniň awtory. Ol hem Moruň pikirlerini yzarlamak bilen ähli jemgyýetdäki zorluklaryň esasy sebäbi hususy eýeçilik diýen netijä gelýär. Zähmetkeşleriň isleglerini kanagatlandyryň ideal jemgyýeçilik syýasy gurluşy jemgyýetçilik umumy eýeçiligiň esasynda ýola goýulmaly diýip ol hasaplapdyr.

Edil şeýle gurluşy Kampanella özüniň ajaýyp kitabynyň sahypalarynda suratlandyryň. Gün Döwletinde hususy eýeçilik ýokdur, önümçiligiň serişdeleri umumy jemagata degişlidir. Gün Döwletiniň zähmet çekmäge borçludur; zähmet ähliumumy we jogapkärçilikli häsiýeti özünde jemleýär; zähmet peýda getirýän we hormatlanylýan işdir. Ähli adamlaryň önümçilik zähmeti bilen meşgullanýanlygy bilen baglylykda iş günü sagat dörde çenli gysgaldylandyr. Önümçilik ýaly talap hem jemgyýetçilik häsiýete eýedir, bu Kampanella Mordan yzda duran hem bolsa ol umumy eýeçiligiň predmetine hat-da adamlaryň şahsy durmuş hajatlaryny, eşiklerini degişli edipdir.

Zähmet terbiýesi barasyndaky Kampanellanyň idealary özboluşly gyzyklydyr. Gün Döwletinde

bilim almaklyk önümçilik zähmeti bilen baglansyklydyr. Bu ýetde esasy üns ylmyň we tehnikanyň ösmegine berlendir.

İdeal jemgyýetiň sosialistik prinsipleri syýasy gurluşyň häsiýetiniň üýtgemegine hem getirýär. Gün Döwletinde erkekleriň we aýallaryň deňligi ýola goýlandyr, döwlet häkimiýetiniň demokratik guramasy öz ornuny eýeleýär. Döwletiň başynda birinji ruhany durýar; bu wezipäni Gün Döwletiniň iň akylyly we bilimli raýaty eýeleýär, ol hem öz gezeginde ýerini has akylyly we bilimli adama tabşyrypdyr. Bu ýokary hokümdar özüne "Gün" ýa-da "Metafizik" hasapalap, häkimiýetiň dünýewi we ruhy baştutany bolupdyr. Ol ähli meseleler we soraglar babatynda gutarnykly çözümleri kabul edipdir. Oňa dolandyryşda üç adam ýardam edipdir: Güýç, Akyl we Söýgi babatynda. Güýç uruş we parahatçylyk meselelerine seredipdir. Akylyň çözüň meselelerine senetçilik, sungat; beýleki ylymlar; okuw mekdepleri; wezipeli adamlaryň işleri bilen baglansykly meseleler degişlidir. Söýgi nika gatnasyklary, täze doglan çagalaryň terbiýesi, lukmançylyk taýdan gözegçiligi, hasylyň ýygnaýlmagy, ýer paýlaşygy, maldarçylyk we ş.m. bilen meşgullanypdyr. Şeýlelik bilen wezipeli adamlaryň etmeli işleri önümçiligi dolandyrmakda, halka ýer paýlamakda we terbiýede, uruş we parahatçylyk meselelerini çözmekde jemlenendir. Islendik bir ekspluatator döwlede döwlet wezipesine bellemekde esasy kriteriýalar şu aşakdakylar: gelip çykyşy, abraýy, emläk ýagdaýy we ş.m. göz önünde tutulýar. Ýöne Gün Döwletinde bu zatlaryň hiç hilli manysy, oruny ýokdur, asla

yaşamag hem hukugy ýokdur, sebäbi bu döwletde hususy eýeçilik bolman, onuň ýerine önümçilik babatynda umumy jemgyýetçilik guramaçylygy we ýer paýlamak, ähliumumy hökmany zähmet agalyk edýär. Bu döwletde düýbünden başga prinsipli wezipeler hereket edýär. Şahsy mertebesine, derejesine we ukyplylygyna seretmezden, Gün Döwletinde raýatlar dürli wezipelere çekilýärler. "Biziň döwletimizde maddy ýagdaýyna we garyndaşlyk gatnaşyklaryna seredip däl-de, wezipeler diňe tejribe we bilim taýdan artykmaçlygyna seredip belenilýär, diýip Kampanella yazýar, başgaça aýdylanda bu ýerde garyndaşlyk gatnaşyklaryna düýbünden üns berilmeýär. Her kim öz wezipesini diňe özüniň başarnygynyň we ukypynyň ýokary bolan sferasynda alyp bilýär. Ilkinji wezipeli adamlar beýlekileri ýokarlandyryp, ýene birini kemsidip bilmez, çünki olar özleriniň çäginä dolandyрман, eýsem, tebigata ýolbaşçylyk edýärler we her kim üçin özüne laýyk gelýän wezipesini belleýärler". 20 ýaşyna ýeten ähli raýatlar özboluşly Ýokary Soweti düzýärler, ýygnaqlarda wezipeli adamlaryň, olaryň garyşyk ýagdaýdaky işleriniň hereketlerine gözegçilik etmegi hut şolaryň özleri çözüýärler.

Kampanella hakykatdan hem ideal syýasy jemgyýeti gurmaýy arzuw edipdir. Ol "Döwletiň iň gowy gurluşy" traktadynda (eser) şeýle diýýär, ýagny Mor "oýlanylyp tapylan döwleti—Utopiýany bir makat bilen suratlandyryýar, ýagny, biz onuň gorkeze nusgasy boýunça öz döwletimizi ýa-da onuň belli bir bölegini döretmelidiris". Şonuň bilen bilelikde Kampanella döwletiň durmuşynda şol idealary dolulygyna amala aşyryp bolmasa-da, ol idealaryň ýöne bir suratlandyrylmasy

hem "yol almak üçin yokary derejedäki nusga" ýaly mana eýedir. Akyldar ideal döwletiň hudaýtarapyn berilmeýändigini belleýär. Ol şeýle diýýär: "Biz öz döwletimizi Hudaytarapyn berlen döwlet gurluşy hökmünde göz önüne getirmän, ony filosofiki akyl yetirmeleriň netijesindeki açylyş diýip kabul edýäris." Onuň ideal döwleti akylyň esasynda gurulýar diýip K.Marks Kampanella barada belleýär.

Hakykatdanam, Kampanellanyň göz önünde tutýan ideal jemgyýetçilik-syýasy gurluşy köp derejede utopiki we özdiýenlidir. Ol öz ideasyny tutuşlygyna religioz idealardan aýryp bilmedi.

Kampanellanyň işiniň esasy aýratynlygy utopiki pikirlerdir.

Kampanellanyň işlerinde jemgyýetçilik eýeçiligine esaslanan we halkyň islegi bilen hereket edýän ideal döwletdäki syýasy-jemgyýetçilik gurluşynda özgerişikleriň amala aşmagynyň ýollary barada aýdylmaýar. Ýöne bu sosialistik utopiany öňe sürýän akyldaryň taryhy çäklendirmelerine garamazdan olaryň işlerinde aşaky gatlagyň adamlarynyň bagtly geljek baradaky in gowy arzuwlary özleriniň beýanyny giň gerimde tapdy.

EDEBIÝAT

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. - Aşgabat, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. I tom - Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
9. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. – Aşgabat, 2008.
10. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
11. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
12. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jí goýberiliş. - Aşgabat, 2008.
13. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
14. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
15. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. Aşgabat, 2009.
16. Ata arzuwyny amala aşyrýan agtyk. – Aşgabat, 2009.

17. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. – 2-nji göýberiliş, Aşgabat, 2009.
18. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.
19. Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.
20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.
21. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran, 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.
22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.
23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi. (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.
24. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.

25. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
27. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna// Türkmenistan. 2010. 10-njy maý.
28. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi (Daşoguz, 2010-njy ýylyň 14-nji maýy). // Türkmenistan. 2010. 15-nji maý.
29. Пугачев В.П. Основы политологии. М. 1992
30. Политология М, 1996
31. Краткий политический словарь М.1989
32. Мухаев Р.Т. Политология для 10-11 кл. М, 1997
33. Идеологический плюрализм. М, 1988

Mazmuny

Giriş.....	7-9
I. Häzirki zaman ideýa konsepsiýalary we tipologiýalar.....	9-11
II. Demokratiýa –bu raýat jemgyýetidir we hukuk döwletidir.....	12-18
III. Ösen raýat jemgyýeti – Raýatlaryň jemgyýetidir.....	19-39
IV. Häzirki zaman demokratiýasy.....	40-53
IV. Syýasy aňýetiň özboluşlygy we onuň funksiýalary.....	54-65
V. Häzirki zaman liberalizimiň ideýasy.....	65-77
VI. Häzirki zaman dünýäsiniň ösüş meýillerinde syýasy garaýşlar.....	78-91
VIII. T.Kampanellanyň ideal döwlet baradaky syýasy garaýyşlarynyň ähmiýeti.....	92-96
Edebiýat.....	97

© Häzirki zaman ideýa-syýasy akymlar

© Muhammet Akmyradow.

©Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti